

Ženska povijest na valovima feminizma*

Članak analizira isprepletenost feminizma i ženske povijesti u dugom razdoblju od pojave feminističke misli tijekom 19. stoljeća do izazova i promjena s kojima se ženska povijest susreće u 21. stoljeću. Okvir je analize periodizacija feminističkog pokreta u četirima valovima, uspoređuju se osnovni trendovi, pitanja i problemi feminizma i ženske povijesti unutar svake pojedine faze te se donosi osvrt na specifičnosti njihove realizacije u Hrvatskoj.

Ženska je povijest dijete feminizma. Lako se može zamisliti da bi se u više od stotinu godina profesionalne historiografije i bez feminizma pokoji povjesničar, ili još vjerojatnije povjesničarka, prije ili kasnije dosjetio istražiti život i djelovanje nekih žena. Može se čak i pretpostaviti da bi takve teme neko vrijeme budile zanimanje čitateljstva. No, što bi u tom imaginarnom svijetu u kojem ne postoji feministička znanstvena kritika opravdalo formiranje ženske povijesti kao zasebne grane historijske znanosti? Feminizam je povjesničar(k)e pogurnuo prema istraživanju žena u povijesti, ponudio im teorijske obrasce i osigurao prepoznatljivost i vidljivost. Napokon, o vezi između feminizma i ženske povijesti pisala je i Mrijana Gross, kojoj je posvećen ovaj poseban broj *Radova ZHP*.

No, feminizam nije jednoznačan termin, niti postoji općeprihvaćeni konsenzus oko toga što bismo sve mogli smjestiti pod kišobran feminističkih pokreta. On iza sebe ima dinamičnu stoljetnu povijest, pri čemu se mijenjao, redefinirao, trijumfirao ili gubio. Danas je uobičajeno povijest feminizma dijeliti u etape koje se popularno zovu valovi, a u raznim radovima spominju se tri ili četiri vala feminizma. Ovakav koncept razmišljanja o feminizmu lansirala je 1968. američka novinarka Martha Weinman Lear u članku „The Second Feminist Wave: What Do These Women Want?“. U njemu je ujedno imenovala prvi val, koji je obuhvaćao djelovanje feministica kraja 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća, te drugi val, koji je tada upravo počinjao.¹ Treći val feminizma najavila je američka spisateljica i aktivistica Rebecca Walker u radu „Becoming the Third Wave“, objavljenom 1992,² a o četvrtom i najspornijem valu počelo se simultano govoriti u raznim

* Rad je nastao uz potporu projekta HRZZ-a „Moderne misleće žene: Intelektualni razvoj žena u Hrvatskoj 20. stoljeća“(IP-2018-01-3732.)

¹ MOHAJAN 2022: 3.

² Isto: 5.

tekstovima na početku drugog desetljeća 21. stoljeća. No, kada je najavila analizu četvrtog vala, Prudence Chamberlain imala je potrebu pozvati se na činjenicu da je pojam ušao u *Huffington post*, *The Telegraph*, *The LA Times*, *The New York Times* i djelomice unutar Akademije kako bi opravdala distinkciju i postojanje nove faze.³ Treba napomenuti da periodizaciju feminizma nisu objeručke prihvatili svi teoretičari. Neki smatraju da je pojam „val“ štetan i politički beskoristan, drugi upozoravaju da se time gube iz vida feministička djelovanja koja ne odgovaraju ili ne pripadaju niti jednoj etapi. Naglašava se da se narativ o valovima obično fokusira na „heroine“, pri čemu raznolikosti feminističkog djelovanja ostaju u sjeni, a posebno im se čini neprihvatljivim to što se u nekim tekstovima etape feminizma svode na generacijski problem, odnosno izraz pobune „kćeri“ protiv „majki“.⁴ Umjesto toga predlaže se da se na izmjene valova feminizma gleda u kontekstu društvenih promjena i zahtjeva vremena.⁵ Većina je ovih zamjerki vrlo smisljena, točna i vjerojatno primjenjiva na sve vrste povijesnih periodizacija, ali one ipak nisu uspjele umanjiti popularnost i sveprisutnost percepcije feminizma kao pokreta sa svojim plimama i osekama. Ovo djelomice proizlazi iz činjenice da nam uobličeni koncepti predefiniranih razdoblja pomažu u snalaženju u vremenu i ekonomičnoj komunikaciji ideja te se dobro uklapaju u globaliziranje feminizma.

Ženska je povijest također povijest. Ona se oblikovala, mijenjala i smišljala unutar procesa razvoja metodologije i teorije historijske znanosti, pri čemu se ponekad nalazila na marginama, a nekad u samom centru novih trendova i teorijskih proboja.

Napokon, i feminizam i historijska znanost realizirali su se u konkretnim povijesnim trenucima, društvenim, političkim i kulturnim situacijama te su se inicijalni koncepti na različite načine ostvarivali, mijenjali i prilagođavali regionalnim ili lokalnim potrebama. Tako se, primjerice, u SAD-u feminizam vezao uz pokret za građanska prava, što ga je učinilo vrlo osjetljivim na pitanje rase i različitih iskustva crnih i bijelih žena. U Njemačkoj su se, pak, povjesničari i povjesničarke ženske povijesti preokupirali pitanjem nacija i ženskog iskustva nacizma.⁶

Cilj je ovog rada sagledati isprepletenost feminizma i ženske povijesti na globalnoj i hrvatskoj razini u dugom razdoblju od početaka formiranja feminističke misli do izazova s kojima se susreću u 21. stoljeću. Oslanjajući se na koncept valova feminizma, rad je strukturiran u četiri odvojena poglavlja u kojima se u koncentričnim krugovima prikazuje razvoj feminizma, ženske povijesti, hrvatskog feminizma i, konačno, ženske povijesti u Hrvatskoj u svakoj pojedinoj fazi te se pri tome traže kontinuiteti i diskontinuiteti, poveznice i točke razdvajanja.

³ CHAMBERLAIN 2017: 3.

⁴ Tako, primjerice, H. K. Mohajan govori o slijedu generacija od drugog vala feminizma nadalje te ih imenuje Generacija X, Y, Z. MOHAJAN 2022: *passim*.

⁵ MALINOWSKA 2020: 1; CHAMBERLAIN 2017: 5

⁶ EAGLETON 2003: 37.

1.

Prvi val feminizma nastao je kao rezultat modernizacijskih procesa koji su zahvatili društvo tijekom dugog 19. stoljeća. Iznjedrile su ga tektonske ekonomske i socijalne promjene izazvane industrijalizacijom i urbanizacijom, a oblikovao se na konceptima i vrijednosnim sustavima prosvjetiteljstva, liberalizma i socijalizma. Njegova prehistorija počinje još u vrijeme Francuske revolucije, kada Marie-Olympe de Gouges protestno objavljuje *Deklaraciju o pravima žene i građanke* (1791), a njezina britanska suvremenica, skandalozna Mary Wollstonecraft, zaključuje da su i muškarci i žene razumna i racionalna bića te stoga zaslužuju ravnopravan društveni status. Vjetar u leđa dobiva polovinom 19. stoljeća poznatom Deklaraciju osjećaja (1848) u kojoj su se namjerno koristile riječi, koncepti i retorika Deklaracije nezavisnosti u svrhu obrane prava žena⁷ ili neizostavna lektira svake feministice, esej u kojem John Stuart Mill upućuje da je podređenost žena istovremeno nelogična i štetna za društvo. Početni val feminizma traje znatno dulje od ostalih te se proteže još nekoliko desetljeća prve polovine 20. stoljeća, oblikujući komplicirane i isprepletene odnose s važnim povijesnim događajima i procesima kao što su Prvi svjetski rat, tranzicija elita, demokratizacija društva i stvaranje nacionalnih država. Iako se kraj tog vala prilično maglovito smješta negdje u prvoj polovini 20. stoljeća, u njegovo gotovo „posmrtno“ vrijeme, 1949. izašla je jedna od najpoznatijih filozofskih rasprava o pitanju ženskosti, *Drugi spol*. Poznata rečenica Simone de Beauvoir: „Žena se ne rađa, nego postaje ženom“ gotovo dvadeset godina kasnije inspirirat će i obilježiti pojavu novog vala feminizma.⁸

Tijekom ovako dugog razdoblja ideje, pristupi, retorika i ciljevi feminističkog pokreta povremeno su se preobražavali, prilagođavali novonastalim društvenim i političkim prilikama te nadograđivali nakon svakog novog uspjeha. Primarni cilj bio je dokinuti formalne prepreke koje su stajale na putu stjecanja ravnopravnog položaja u društvu. Fokusiraju se na konkretne zakonske propise – nemogućnost upisivanja srednjih škola i sveučilišta, neravnopravnost na tržištu rada, nepovoljan pravni i imovinski status udane žene, a prema kraju stoljeća širenjem demokratskih procesa aktualnim je postao i sufražetski pokret. Zahtjeve su temeljili na liberalnim idejama o jednakosti pred zakonom, ženskim doprinosima nacionalnim naporima, ali i tzv. „prirodnim“ pacifističkim i moralnim inklinacijama žena.⁹ Pri tome Karen Offen feminističku argumentaciju dijeli na odnosnu i individualističku. Prva je

⁷ Deklaraciju osjećaja sastavile su Elizabeth Cady Stanton i Lucretia Mott za Konvenciju za prava žena *Seneca Fallsa* koja se održala 1848.

⁸ BEAUVOIR 2016.

⁹ THÉBAUD 1998; POTTER 2006; RAMPTON 2015.

zahtijevala prava žena na temelju njihovih uloga majki, odgajateljica, čuvarica tradicija i bila je primarna u europskim državama 20. stoljeća. Individualistička je, pak, dominirala u anglosaksonskom svijetu i ženska prava promatrala je kao temeljna ljudska prava.¹⁰ Sufražetske strategije borbe u vidu okupljanja, peticija, rezolucija, demonstracija, pokretanja novina, pisanja pamfleta ili organiziranja u svrhu promicanja vlastitih ciljeva istovremeno su preslikavale uobičajenu političku dinamiku toga vremena i izazivale tadašnje viđenje prihvatljivog ženskog, odnosno damskog ponašanja.¹¹ Suprotno tome, lansirao se koncept oslobođene, samostalne i obrazovane „Nove žene“¹² koji će praktički obilježiti feminizam prijelaza stoljeća. U prvom se valu izgrađuju temeljne institucije feminizma. Pokreću se prve feminističke novine *The Lily* i *Le Voix des Femmes*,¹³ kreira mreža feminističkih nacionalnih i internacionalnih organizacija te oblikuju prve ikone kao što su Britanka Emmeline Pankhurst, osnivačica *Woman Suffrage Alliance (IWSA/ IAWSEC, IWA)*,¹⁴ Carrie Chapman Catt, afroamerička feministica i abolicionistica Sojourner Truth, anarhistica i komunistica Emma Goldman, pacifistice Aletta Jacobs i Rosika Schwimmer itd. Iako su ova imena namjerno izabrana kako bi se istaknula isprepletenost feminizma s različitim pokretima toga vremena, prvi se val često kritizira upravo zbog kulturnog centralizma i elitizma. Glavnu riječ imale su obrazovane kršćanske bjelkinje iz zapadne Europe ili SAD-a koje su često prema pripadnicama ostalih rasa, klasa i dijelova svijeta zauzimale pokroviteljski stav te su pokazivale malo zanimanja za njihova specifična iskustva.¹⁵ Feminizam je do kraja razdoblja ostvario i niz uspjeha, posebice na polju obrazovanja, građanskog statusa i prava glasa, ali su upravo ostvareni ciljevi, koketiranje s nacionalnim pokretima te urušavanje popularnosti liberalne demokracije s vremenom otupili oštricu njegove kritike.

U ovo vrijeme historiografija o ženama gotovo da i ne postoji. Nije ju niti moglo biti u novoetabliranoj znanstvenoj grani koja je, sukladno s vrijednosnim sustavom i svjetonazorom miljea u kojem je nastala, ograničila svoje područje interesa na politiku, pravo i vojsku. Uostalom, tko bi je uopće mogao napisati?

¹⁰ OFFEN 1988: 119-151, preuzeto iz: STOLIĆ 2018:46.

¹¹ RAMPTON 2015.

¹² Od šezdesetih godina 19. stoljeća spominjali su se pojmovi „Novissima“, „Čudna žena“, „Divlja žena“ itd., da bi se 1894. Sarah Grand i kasnije „Ouida“ (pravim imenom Maria Louise Ramé) koristile jednostavnim pojmom „Nova žena“ koji će ostati u uporabi. ARDIS 1990: 10.

¹³ MALINOWSKA 2020: 2-3.

¹⁴ Organizacija je tijekom svoje duge povijesti više puta mijenjala ime. Prvo se zvala *International Woman Suffrage Alliance (IWSA)*. Nakon što je velik dio država dao prava glasa ženama dvadesetih godina, mijenja ime u *International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship (IAWSEC)*, a od kraja Drugog svjetskog rata zove se jednostavno *International Alliance of Women (IAW)*. Više vidi: RUPP 2011; ISTA 2010: 139-153.

¹⁵ ISTA 2010: 139-153; MALINOWSKA 2020: 3.

Povjesničari su odsutnost žena iz povijesnog narativa smatrali samorazumljivim, a povjesničarke su bile izuzetno rijetke. Ako bi se koja od njih – kao, primjerice, Lucy Maynard Salmon – i usudila skrenuti svoj pogled prema temama koje su bacale svjetlo na žensko djelovanje, upozoravalo ih se da se prestanu baviti trivijalnostima.¹⁶ Ipak, feministice su osjećale i primjećivale ovu prazninu te nalućivale da nedostatak znanja i valorizacije ženskog djelovanja u prošlosti ima izravne posljedice na njihov položaj u sadašnjosti. Bilo bi mnogo lakše opravdati zahtjeve za obrazovanjem, pravom glasa ili pravom na rad kada bi se oni mogli potkrijepiti tradicijama. Umjesto toga, žene su se našle u zatvorenom ciklusu perpetuiranja marginalizacije – ženski se dosadašnji doprinos nije vrednovao te se stoga i dalje ograničavao, potiskivao i ponovno zaboravljao. U potrazi za ilustracijama ovakvog trenda, Virginia Woolf poslužila se maštom, slikovito usporedivši sudbinu Shakespearea i njegove imaginarne, jednako talentirane sestre. Njezin čuveni esej „Vlastita soba“ (1929) nastao je na temelju predavanja na Sveučilištu u Cambridgeu, gdje su je vrlo vjerojatno slušale i „mlade studentice“, kojima je uputila poziv da pronađu sjenovite žene u životima velikana ili priče jednostavnih kućanica prošlosti.¹⁷ Značajan pomak u tom smjeru učinila je američka povjesničarka i feministica Mary Ritter Beard. Ona je u razdoblju od 1931. do 1946. na štetu vlastitog ugleda i karijere, kako zaključuje Margaret Smith Crocco, izdala tri knjige o temi žena u povijesti i pokrenula nekoliko projekata prikupljanja i čuvanja arhivske građe za historiju žena.¹⁸ Njezino inzistiranje da su žene bile aktivne sudionice povijesti i da su sukreirale društvo svojim socijalnim, ekonomskim i poljoprivrednim radom te „posuđivanje“ metodologije iz drugih znanosti, poglavito antropologije, najavilo je same postavke ženske povijesti tijekom drugog vala feminizma. Napokon, protagonistice feminističkog pokreta i same su marljivo radile da se njihovo djelovanje sačuva za buduće generacije. Tako su E. Pankhurst, M. Fawcett ili C. Lytton same počele zapisivati povijest sufražetskog pokreta početkom 20. stoljeća.¹⁹

Organiziranje žena s ciljem promicanja ženskih prava u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća mogli bismo podijeliti na dvije faze, odvojene promjenom državnog okvira. Do raspada Austro-Ugarske pomalo uspavano žensko gibanje predvodile su učiteljice ili predstavnice društvene elite. Iako su u osnovanim društvima prevladavale inicijative humanitarnog karaktera, možemo izdvojiti nekoliko njih koje su se usmjerile prvenstveno na obrazovne i ekonomske mogućnosti žena. To su prije svega Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja, Udruga učiteljica Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Ženska udruga za

¹⁶ Lucy Maynard Salmon je 1897. napisala knjigu *Domestic Service*. SMITH 1998: 206.

¹⁷ WOOLF 2003: 45-60.

¹⁸ SMITH CROCCO 1997: 9-31.

¹⁹ EAGLETON 2003: 37.

narodno tkivo i vezivo te Ženska udruga za očuvanje i promicanje seljačke umjetnosti i obrta. Sve su nastale u osvit 20. stoljeća, na različite su načine promicale nacionalne napore, a ponekad su i surađivale u postizanju zajedničkih ciljeva. Prva je pokrenula izgradnju internata za učenice srednjih škola, druga se brinula za reguliranje i unapređivanje položaja učiteljica, a posljednje dvije pružale su mogućnost ženskog zarađivanja na temelju njihovih tradicionalnih vještina.²⁰ U radu ovih udruga istaknule su se učiteljice Marija Jambrišak i Milka Pogačić te kulturne djelatnice Zlata Lopašić Kerže i Ženka Frangeš. Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ženski se pokret dinamizirao, umrežavao s internacionalnim ženskim organizacijama, ali i podijelio u skladu s odnosom prema novom državnom okviru. Dio se uključio u zagrebačke (i ostale hrvatske) sekcije organizacija koje su djelovale na jugoslavenskoj razini. To su prije svega krovni Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Jugoslavenski ženski savez), Alijansa ženskih pokreta (kasnije Ženski pokret) ili Udruženje univerzitetski obrazovanih žena.²¹ Za ovaj rad najznačajniji je Ženski pokret jer predstavlja prvu feminističku organizaciju, odnosno borbu za politička prva žena ističe kao svoj primarni cilj.²² On je imao nekoliko sekcija u Hrvatskoj, od kojih je najaktivnija bila ona zagrebačka na čelu s Mirom Kočondom Vodvarškom. Uz to, izdavao je i glasilo *Ženski pokret* u kojem su autorice iz čitave zemlje objavljivale informacije o ženskom djelovanju u Jugoslaviji i svijetu, rasprave, eseje, putopise i književne crtice, a objavljivali su se i prijevodi tekstova tadašnjih ključnih feministica u svijetu.²³ Jugoslavenske ženske organizacije aktivno su sudjelovale u radu krovnih svjetskih ženskih udruženja kao što su *International Council of Women (ICW)*, gore spomenuta feministička organizacija *IWSA/IAWSEC*, *IWA* te *International Federation of University Women*, a osnovale su i regionalne ženske saveze kao što su Mala ženska antanta ili Jedinstvo slavenskih žena. Na međunarodnom planu promicale su pacifizam, internacionalnu suradnju, trudile su se isticati i dobro prezentirati svoju zemlju, ali su se nerijetko susretale s predrasudama o nazadnom Balkanu, Slavenima uopće i patroniziranjem predstavnica iz zapadnih zemalja.²⁴ S druge strane, najveća ženska organizacija Hrvatska žena nije se uključila u rad jugoslavenskih ženskih krovnih institucija, već je svoje djelovanje fokusirala na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu te suradnju

²⁰ BENYOVSKY 1998: 73-93; PEIĆ ČALDAROVIĆ 1996: 170; BATINA 2018.

²¹ Na čelu zagrebačke sekcije Narodnog ženskog saveza KSHS bila je Zlata Lopašić Kerže, Ženskog pokreta Mira Kočonda Vodvarška, a Udruženja univerzitetski obrazovanih žena Olga Osterman.

²² SKLEVICKY 2020: 25-52.

²³ Časopis je digitaliziran i može se prelistati na: <https://www.zenskipokret.org/arhiva/>.

²⁴ OGRAJŠEK GORENJAK I KARDUM 2019: 111-138; OGRAJŠEK GORENJAK 2020: 722-744.

s dijasporom. Njezina najpoznatija članica svakako je bila Marija Kumičić, ali su u njoj djelovale i, primjerice, barunica Ožegović ili Marija Jurić Zagorka. Uz to, u drugoj polovini tridesetih godina raste značenje ženskih ogranaka političkih stranaka, i to posebice u HSS-u ili KPJ.²⁵

Ciljevi i argumentacija ženskog pokreta u Hrvatskoj mijenjali su se i varirali sukladno s duhom i potrebama vremena. Na prijelazu stoljeća centralno pitanje zauzimala su edukativna prava jer su obrazovne mogućnosti djevojaka bile vrlo ograničene nakon navršene četrnaeste godine. U dnevnim, stranačkim i kulturnim novinama razvila se rasprava treba li ženama uopće školovanje i kako bi se ono moglo preurediti. Najglasnija i najaktivnija pobornica reforme bila je Marija Jambrišak, čiji su vrlo umjereni argumenti i oslanjanje na tradicionalne i patrijarhalne vrijednosti kao majčinstvo, čast i razvijanje nacionalne svijesti polučili rezultate koji su premašili njezina očekivanja te su djevojkama prvo otvorile (ženske) gimnazije, a zatim i Mudroslovni fakultet zagrebačkog sveučilišta.²⁶ Tijekom 20. stoljeća rasprave polako skreću na položaj zaposlene žene, zakonske regulacije, a demokratski val koji je zapljusnuo zemlje nakon Prvog svjetskog rata aktualizirao je pitanje ženskog prava glasa. Budući da se Jugoslavija nije našla među brojnim zemljama koje su pod „općim pravom glasa“ podrazumijevale i žene, tijekom čitavog razdoblja organiziraju se referendumi, peticije i demonstracije. Zahtjeve opravdavaju s nekoliko linija argumentacije: status žena u društvu mjerilo je modernizacije, politički život utječe na život majke i njezine djece, ali i žene su svoje pravo zaslužile potporom nacionalnoj borbi, i to posebice za vrijeme rata.²⁷ U tom kontekstu zainteresirale su se i za problem upisivanja žena u povijest.

Ženska povijest se i u Hrvatskoj u ovo vrijeme tretira kao pripovijest. Pišu je žene koje nisu povjesničarke, objavljuju je kao poučne knjižice ili članke u ženskim časopisima i namijenjena je najčešće pretežito ženskom čitateljstvu. No, iza gotovo svakog ovog teksta krije se pozadinska priča, svrha i poruka te autorice koje su redom igrale ključnu ulogu u kreiranju ženskog pokreta u Hrvatskoj: Marija Jambrišak, Mira Kočonda Vadvarška i Marija Jurić Zagorka.

Marija Jambrišak je u trima svescima knjižice *Znamenite žene iz priča i poviesti* (1885–1896) objavila stotinjak ženskih biografija. Povijest tretira kao učiteljicu života i njome se koristi kao izvorom životopisa žena čiji životi mogu biti uzor novom naraštaju njezinih „bivših i sadašnjih učenica“. Što je to konkretno značilo, možemo vidjeti u najavi Kornelije Kukuljević Sakcinski u kojoj kaže: „Opisati mi je život žene koju su krasile sve ženske vrline. Bila je zahvalna i odana kćerka,

²⁵ BENYOVSKY 2006: 747-750; ISTA 2009: 124-136; LEČEK 2006: 93-130; SKLEVICKY 2020: 25-52.

²⁶ OGRAJŠEK GORENJAK 2005: 62-65; LUETIĆ 2002: 167-208.

²⁷ OGRAJŠEK GORENJAK 2014: 89-112.

uzor supruga, biser majka, požrtvovana baba, iskrena prijateljica, bogoljubna kršćanka i vrlo Hrvatica.²⁸ Stoga didaktičkim, svečarskim tonom iznosi živote umjetnica, kraljica, članica obitelji istaknutih muškaraca ili jednostavno likove iz epova koje su redom čestite, religiozne, vjerne, ljubazne, plemenite, pametne, nježne, a ponekad i hrabre, jake ili obrazovane. Sve te zapisane „znamenite žene“ živjele su u njezinim tekstovima ispunjeno i uzorno unutar granica prihvatljive ženstvenosti.²⁹ Mira Kočonda Vodvarška objavila je pregledne, jasne i profesionalnim tonom napisane članke iz ženske povijesti u *Ženskom pokretu* 1925. i *Jutarnjem listu* 1937. Prvi je tekst nastao za vrijeme održavanja kongresa Male ženske antante u Beogradu 1924. te mu je stoga cilj dijakronijski predstaviti rad hrvatskih žena većinom inozemnoj publici poput niže poznatih umjetnica Cvijete Zuzorić ili Katarine Zrinsku, sudionica ilirskih salona, učiteljica s kraja 19. stoljeća te suvremenih umjetnica i znanstvenica. U drugom tekstu namijenjenom hrvatskom čitateljstvu usmjerava se na način na koji su žene potpomagale ilirski preporod te se posebno osvrće na Dragojlu Jarnević.³⁰ Dinamična i angažirana *Neznana junakinja* Marije Jurić Zagorka prvo je u nastavcima izlazila u *Hrvatici* 1939,³¹ što se podudara s jednom od masovnijih demonstracija za žensko pravo glasa u Jugoslaviji. Tekst je navodno reakcija na raspravu o izbornom pravu žena, točnije, tvrdnju da žene nisu pridonijele hrvatskim nacionalnim naporima te ne zaslužuju pravo glasa. Potpuno u skladu s ostalim Zagorkinim aktivnostima, *Neznana junakinja* ima praktičan cilj: dokazati da su žene bile sastavni dio hrvatske povijesti od srednjeg vijeka do tadašnjeg vremena i da se nikakvi nacionalni procesi ne bi odvijali bez njihove podrške. Zagorka nije pisala biografije slavni žena, već je ciljala na kolektivnu povijest svih žena izgubljenih u nemilosrdnom mehanizmu zaborava. Ne zanima je njihova klasa ili dob, ne zamara se pitanjem je li njihovo djelovanje u skladu s feminizmom ili tradicionalnijim ulogama, ne analizira njihove političke ili osobne izbore, čak uključuje i supruge neprijatelja koji je potajno podupirao hrvatski pokret. Žene u njezinoj knjizi zamišljene su ili stvarne sjene iz poziva Virginije Woolf. One kuhaju za sudionike seljačkih buna, nude financijsku potporu i socijalnu mrežu sudionicima nacionalnih pokreta, organiziraju zabave u nacionalnom ključu i ignoriraju pozive na ples i prijedloge protivnika, stoje uz svoje muževe i sinove tijekom financijskih poteškoća. Zatim i same demonstriraju, bore se protiv Turaka ili žandara i snose posljedice svojih djela. Zagorka tako gradi tezu da sudjelovanje žena nije marginalno ili čak irelevantno; ono je srž izdržljivosti i otpornosti dugotrajnog nacionalnog otpora.

²⁸ JAMBRIŠAK 1896: 1.

²⁹ ISTA 1885-1896.

³⁰ KOČONDA 1925; ISTA 1937.

³¹ JURIĆ ZAGORKA 1939.

Tekstovi, naravno, nisu popraćeni bilješkama, ali se iz uvoda ili razrade mogu iščitati izvori na kojima su bazirale svoje radove. Mira Kočonda Vodvarška je, primjerice, provela ozbiljnu analizu te je svoje zaključke o ilirkama temeljila na člancima objavljenim u *Danici* i *Viencu*, kao i dijelovima dnevnika Dragojle Jarnević koje je vjerojatno preuzela iz knjige Adele Milčinović. Zagorka se poziva na svoj dugogodišnji rad u arhivima za potrebe pisanja povijesnih romana, osobno iskustvo ili govorkanja. Marija Jambrišak je također bila snalažljiva. Navodi čitav niz literature i časopisa, kontaktirala je živuće srodnike žena o kojima je pisala, ali i stručnjake. No, osim u slučaju Mire Kočonde Vodvarške, istina ili čak stvarnost nije visoko na listi prioriteta autorica. Marija Jambrišak povremeno bira likove iz *Odiseje* ili narodnih predaja, a Zagorka vješto i namjerno manipulira podacima kako bi ih interpretirala u svjetlu koje njoj najbolje odgovara. No, jednako tako, ona je ispred svog vremena, prepoznaje međupovezanost imaginacije i načina na koji vidimo stvarnost. Prepričavši narodnu priču o Mili Gojsalić, mladoj djevojci koja se svojom ljepotom usuljala i dignula u zrak turski vojni kamp, Zagorka zaključuje: „...da je ovo samo narodna pjesma – da je ovo samo narodna mašta, značilo bi: u duši narodnoj živi žena kao junakinja...“³² Zanimljivo je da iako profesionalni povjesničari nisu aktivno sudjelovali u izradi samih tekstova, oni su ipak pokazivali interes i posredno ili neposredno utjecali na njegov sadržaj. Zagorka je prilikom potrage arhivskoga gradiva često imala pomoć vodećih povjesničara u zemlji, a Marija Jambrišak ustvrdila je da je upravo na poticaj i uz pomoć Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ivana Trnskog ili Vjekoslava Klaića odlučila izdati drugi svezak koji je onda i sadržajno bio znatno više orijentiran hrvatskim ili slavenskim ženama.

2.

Drugi val odlikuje isprepletanje aktivizma i teorijskog proboja. Nastao je krajem šezdesetih godina u SAD-u na krilima osnaživanja političke ljevice, antiratnog pokreta, borbe za građanska prava³³ i seksualne revolucije. Feministice ovog vala zaključuju da žene nisu oslobođene uklanjanjem očitih pravnih i političkih prepreka. Njihova se opresija nastavlja i proteže duboko u sferu privatnosti, izgradnje identiteta i kulturnih koncepata koji nevidljivim uzicama oblikuju i kontroliraju osobno, profesionalno i političko ostvarivanje. Feministice su uzele zadatak da s pomoću neomarksističke ili psihoanalitičke teorije dekonstruiraju i prokažu mehanizme kojima patrijarhat, kapitalizam ili propisana heteroseksualnost programiraju podređen položaj žena.³⁴ Važna kritička kategorija ovog razdoblja

³² Isto.

³³ MOHAJAN 2022: 4-5.

³⁴ RAMPTON 2015.

postaje rod, odnosno dihotomija roda i spola kao kulturnog naspram biološkog koncepta. Pri tome se spol još uvijek percipira kao ontološka baza rodnog identiteta. Osobe se, dakle, rađaju kao muškarci ili žene, a zatim na temelju usvojenih simbola, normativnih konceptata, društvenih institucija i procesa te subjektivnih iskustava kreiraju značenje tog pojma.³⁵ Uvođenje nove kategorije otvara mogućnost istraživanja odnosa politike, roda i moći, a žene, primjerice, više nisu manje ambiciozne, proodne i uspješne zbog svojih bioloških predodređenosti, nego su kulturno programirane da budu upravo takve. Stoga se s ciljem osnaživanja i osvjешćivanja žena osnivaju isključivo ženske organizacije i grupacije kao *National Organisation for Women (NOW)*, izdaju publikacije kao *Sisterhood is Powerful*,³⁶ zanimaju se za ženske priče, ženska iskustva, odnose među ženama i načine izgradnje ženskosti, kreira se ideja sestrinstva te suprotstavljaju rodni koncept i stvarna iskustva.³⁷

Na aktivističkom planu nastoji se vratiti ženi kontrolu nad vlastitim tijelom. Bori se protiv seksizma, seksualnog uznemiravanja, objektivizacije ženskog tijela, mizoginije, svih vrsta nasilja nad ženama, uključujući i silovanja u braku, a zauzima se za pravo žene na abortus i kontracepciju.³⁸ One odbacuju grudnjake, štikle, umjetne trepavice i druge izume koje žensko tijelo izlažu i sputavaju u ime seksepila i privlačnosti.³⁹ Naravno, suprotstavljaju se i svim ostalim vidovima neravnopravnosti u društvu. Traže jednakost u plaćama i mogućnosti napredovanja i obrazovanja, pristup političkim i ekonomskim pozicijama, porodiljni dopust i izgradnju infrastrukture koja će omogućiti majkama da se nesmetano uključe u svijet rada.⁴⁰ Silno se trude da budu vidljive i prisutne u medijima, i to posebice na televiziji i radiju, a ne susprežu se ni od izazivanja skandala kako bi na sebe privukle pozornost. Tako, primjerice, grupa *Redstocking 1969* organizira posprdni izbor za Miss Amerike, pri čemu su ovom laskavom titulom počastile ovcu.⁴¹ Lansirale su i ostavile nam u nasljeđe niz spretno oblikovanih i popularnih izraza, fraza i aksioma koji su jasno i sažeto prenosile poruke njihova pokreta. Carol Hanisch izjavila je: „Osobno je političko“, *Combahee River Collective (CRC)* plasirali su ideju „politike identiteta“, a Mailyn Loden izmislila je termin „stakleni strop“. ⁴² Za razliku od prethodnog vala, ova se faza diči inkluzivnošću, nastojeći pokriti

³⁵ SCOTT 2015: 47-73.

³⁶ RAMPTON 2015.

³⁷ MALINOWSKA 2020: 3-4.

³⁸ MOHAJAN 2022: 4-5.

³⁹ RAMPTON 2015.

⁴⁰ MOHAJAN 2022: 4-5.

⁴¹ RAMPTON 2015.

⁴² MOHAJAN 2022: 4-5; LODEN 2017.

probleme i perspektive žena različitih klasa, rasa, nacionalnosti i seksualnih orijentacija. No, ta je heterogenost dovela do niza sukoba unutar pokreta. Velike su se rasprave vodile oko toga je li prostitucija korištenje ili iskorištavanje ženskog tijela te, posljedično tomu, trebaju li se boriti za zabranu ili legalizaciju prostitucije.⁴³ Nadalje, uključivanje lezbijskih krugova, tzv. *lavender menace*, kako ih je nazvala jedna od prvih ikona drugog vala Betty Friedan, izazivalo je procjepe unutar feminističkog pokreta. S jedne strane bila je grupacija koja je strahovala da će povezivanje feminizma i lezbijskog pokreta otežati i usporiti postizanje širih i „važnijih“ ciljeva, dok je druga skupina smatrala da pokret koji se zasniva na ideji sestrinstva i sprege političkog i osobnog ne može isključiti specifične potrebe žena na osnovi njihove seksualne orijentacije. Betty Friedan je na kraju popustila i pružila ruku pomirenja,⁴⁴ ali ovaj će sukob nagovijestiti niz sličnih raskola koji će obilježiti budućnost feminističkog pokreta, posebice u njegovu četvrtom valu. Napokon, feministice drugog vala suočile su se s činjenicom da nemaju potporu svih žena. Naprotiv, njihovo djelovanje moglo je izazvati snažne antifeminističke reakcije upravo u redovima najčešće bijelih kršćanki srednje klase.⁴⁵ Poznat je slučaj, primjerice, američke konzervativke Phyllis Schlafly koja je uspješno organizirala otpor izglasavanju *Equal Rights Amendment (ERA)*⁴⁶ jer je tvrdila da ugrožava prava supruga i majka.

Ženska povijest kao historijska grana u velikoj je mjeri produkt drugog vala feminizma. Izrasla je iz njegove potrage za tradicijom i doprinosom žena u prošlosti, gradila se na temelju feminističke kritike znanosti, promatrala je društvo kroz naočale rodno uvjetovane dihotomije i pisale su je deklarirane povjesničarke-feministice. Sve navedeno pomoglo joj je da vrlo rano probudi interes i zadobije vidljivost u javnosti, ali je isto tako u historiografskim krugovima stekla stigmopolitične, subjektivne, angažirane i marginalizirane povijesne grane. Njezin osnovni cilj i jest bio demaskirati lažnu univerzalnost tadašnjeg znanstvenog diskursa te je krenuvši od pretpostavke da se privatno i javno međusobno oblikuju i utječu jedno na drugo, tvrdila kako ne samo da je dosadašnja historiografija isključila iz vidokrugula pola čovječanstva nego i da je ta „nevidljiva“ polovica doživljavala, proživljavala i utjecala na sve povijesne procese. Tijekom dvadesetak godina drugog vala ženska je povijest prošla nekoliko etapa, od kojih je svaka za sebe nosila određene potencijale i ograničenja. U prvoj se fazi krenulo u potragu za tragovima i ženama u prošlosti, koristeći se pri tome metodološkim aparatom „nove“ socijalne historije i škole *analista*. Žene u povijesti pronalazile su se u krugovima radni-

⁴³ SHRAGE 1989: 347-361.

⁴⁴ MIHALJEVIĆ 2016: 162-164; NAPIKOSKI 2019.

⁴⁵ HIMMELSTEIN 1986: 1-15.

⁴⁶ *Equal Rights Amendment (ERA)* bio je prijedlog amandmana Ustava SAD-a u kojem se traži da se u Ustavu zajamče jednake mogućnosti svih građana SAD-a, bez obzira na spol.

ka, socijalista, ženskih organizacija ili od prije istaknutih pojedinki te se uskoro uspio prikupiti pristojan broj radova i podataka a da se pri tome nije približilo primarnom cilju. Dokaz da su žene u prošlosti postojale nije mijenjao način na koji su se povijesni procesi interpretirali i objašnjavali. U drugoj etapi, popularno nazvanoj *her-story*, nastojale su analizirati žene kao povijesne subjekte, tragati za ženskim povijesnim iskustvom, ali i reinterpretirati periodizaciju povijesti iz ženske vizure. Dio se povjesničarki, posve u skladu s tadašnjem ozračjem sestrinstva u feminističkim krugovima, posvetio istraživanju intrinzičnog ženskog iskustva u prošlosti te izgradnje ženskih odnosa s drugim ženama. No, i ovaj pristup nije ozbiljno uzdrmao temelje povijesne znanosti, a ženska se povijest počela etablirati kao usporedna povijesna grana koja koegzistira sa službenim interpretacijama, ali bez jasnog utjecaja na njezinu produkciju. Osim toga, postalo je evidentno da su pojmovi njihova interpretativnog repertoara – kao, primjerice, žensko iskustvo, patrijarhat i separatne sfere – i sami kulturni konstrukti te je stoga i njihov potencijal za objašnjavanje postao upitan.⁴⁷ U posljednjoj etapi središnje mjesto imao je još jedan adut feminističke argumentacije – rod, a prijelomni trenutak donio je čuveni tekst Joan Wallach Scott, „Rod: korisna kategorija povijesne analize“. U njemu autorica preuzima feminističku definiciju roda kao kulturne nadogradnje na temelju bioloških razlika među spolovima, ali mu pod utjecajem poststrukturalizma dodaje i novo značenje – označivača moći. Naime, autoritet se kroz rod legitimira, identificira, potvrđuje i objašnjava. Uloga povjesničara bi stoga bila dekonstruirati i kontekstualizirati izgradnju roda kao dogovorene i promjenjive kategorije te istražiti način na koji se rod i moć međusobno formiraju i što potiče promjene.⁴⁸ Inovativan, analitički pristup kategoriji roda pokazao se višestruko korisnim te je izgradio most prema rodnoj povijesti kao novoj povijesnoj grani. Ona se od samog početka ugradila u sâm korpus povijesne znanosti jer se pokazalo da je svaki povijesni proces i događaj imao i svoju rodnu dimenziju. Povjesničari i povjesničarke rodne povijesti mogli su posezati za temama kao što su odnos roda i rata, nacizma, fašizma, izgradnje građanskog društva ili treće sfere. Činilo se da je prvotni cilj feminizma ispunjen i da je rodna povijest na tragu reinterpretacije povijesti te je i sama izrasla u moćan feministički kritički alat. Osim toga, budući da se percipirala kao neutralna, inkluzivna, objektivna i više znanstvena disciplina, omogućila je ulazak ženskih i rodnih studija na razna zapadna sveučilišta, gdje će uskoro preuzeti baklju trećeg vala feminizma. Ipak, nisu svi bili zadovoljni novim razvojem događaja. Dio feministica gledao je osnivanje rodnih, a s njima i muških studija kao korak udaljavanja od primarnog predmeta istraživanja feminizma – žene.

⁴⁷ PERROT 2009: 16-18; SCOTT 2003: 23-46; DOWNS 2004: 43-53.

⁴⁸ SCOTT 2003: 47-73.

U komparaciji s ostalim socijalističkim zemljama, feministička scena u Hrvatskoj, odnosno bivšoj Jugoslaviji razvila se relativno rano. Prema svjedočanstvima sudionica, prvi su poticaji širenja feminističke ideje započeli još tijekom šezdesetih godina, a institucionalizirali su se u sljedećem desetljeću. Uzroke za ovo neobično socijalističko-feminističko iskustvo obično se traži u propusnosti jugoslavenskog društva prema kulturnim strujanjima s druge strane željezne zavjese. Napokon, prisutnost predstavnica sa Zapada spominje se na službenoj međunarodnoj konferenciji *Žene i razvoj*, organiziranoj 1977. na Bledu, i posebice na feminističkom okupljanju u Beogradu za vrijeme konferencije *DRUG-ca žena: novi pristup ženskom pitanju* sljedeće godine.⁴⁹ Ipak, autorice koje analiziraju pojavu feminizma u SFRJ suglasne su da se nije radilo o pukom prepisivanju trendova, već o autohtonom, autonomnom projektu koji je razvio vlastite specifičnosti i korespondirao s činjenicom da je djelovao u socijalističkoj nedemokratskoj multinacionalnoj državi koja je, s jedne strane, bila otvorenija od Zapada prema određenim feminističkim zahtjevima, a s druge strane kruta prema svakom pokušaju kritičkog promišljanja. Tako Vesna Kesić naglašava kako se već na konferenciji *DRUG-ca* osjećalo negodovanje zapadnih sudionica jer „drugarice komunistkinje“ uzimaju u obranu institucije socijalizma,⁵⁰ a Zsófia Lóránd jugoslavenski feminizam smješta u „sjecište diskursa“ između zapadnog feminizma i istočnog socijalizma.⁵¹ Feminizam u Jugoslaviji imao je dinamičan odnos prema političkim strukturama moći i vladajućoj ideologiji u zemlji. Iako započinje na prvim okupljanjima na državnim skupovima u čast Međunarodne godine žena, on je ubrzo postao platforma kritike položaja žena u Jugoslaviji, službenog odnosa prema „ženskom pitanju“ i isključivo marksističkog pristupa feminizmu. Kritički tekstovi ili geste kao donošenje cvijeća na stepenice Saveza komunista s porukom „Hvala vam na Danu žena – ne treba nam“, izazivali su rezerviranost od strane komunističkih vlasti koje su feminizam tolerirale, ali i percipirale kao „manifestaciju buržoaske opasnosti“.⁵² No, upravo su te karakteristike davale feminističkom pokretu određen jugoslavensko-transnacionalni karakter. On je nudio ciljeve, strategije i ideje oko kojih su se mogle okupiti, raspravljati i zainteresirati feministice iz svih republika. Obilježen je raznim oblicima formalnog i neformalnog ženskog umrežavanja unutar državnih okvira i kreiranja „malog grupnog identiteta“.⁵³ Snaga pokreta ipak je ležala u ogromnom potencijalu njezinih sudionica kao što su Slavenka Drakulić, Rada Iveković, Lydia Sklevicky, Vesna Pusić, Vesna Kesić, Jelena Zuppa, Blaženka Despot, Nadežda Čaćinović, Vesna

⁴⁹ ŠINKO 2018:45.

⁵⁰ KESIĆ 2017.

⁵¹ LÓRÁND 2020:15.

⁵² ŠINKO 2018: 46.

⁵³ Isto: 47; IVEKOVIĆ 1998: 36-44.

Mimica, Andrea Feldman, Đurđa Knežević, Dubravka Peić itd., ali i sudionika, primjerice, Vjerana Katunarića ili Vladimira Desnice.⁵⁴

Iako se u literaturi mogu naći različite periodizacije feminističkog pokreta u Jugoslaviji i postjugoslavenskim državama,⁵⁵ postoji suglasnost da je prva faza vrijeme teorijskog promišljanja i definiranja jugoslavenskog feminističkog diskursa, dok tijekom osamdesetih godina prerasta u aktivistički pokret. Stoga je na početku ključnu ulogu u Hrvatskoj odigrala sekcija „Žena i društvo“ Sociološkog društva Hrvatske, osnovana 1978. Ona je osigurala prostor u kojem su feministice nastojale etablirati feminističku znanost i popularizirati feminističku ideju, „demistificirati ‘važecé vječno’“, „stereotype ‘muško’ i ‘žensko’“, ali i tražiti načine primjene teorije u praktičnim pitanjima.⁵⁶ Teme koje otvaraju korespondiraju s općim diskusijama feminizma toga vremena, ali ih uklapaju u specifičnosti realiteta socijalističkog sustava. Tako, primjerice, raspravljaju o materinstvu, seksualnosti, homoseksualnosti, ženama u sportu, znanosti ili umjetnosti i nasilju u obitelji. Njihovo djelovanje i uspješna prezentacija u medijima uspjeli su donekle senzibilizirati javnost i nove generacije za feminističke teme.⁵⁷ Polovinom osamdesetih feministički pokret zahvaća aktivizam koji se realizirao nizom novih projekata kao što su Svarun (1985), Ženska grupa Trešnjevka (1986), SOS Telefon za žene (1988) i Autonomna ženska kuća Zagreb (1989).⁵⁸

Zahvaljujući sekciji „Žena i društvo“ ili, točnije, jednoj od njezinih osnivačica, Hrvatska je dobila svoje prvo poglavlje feminističke historije. Ono je obilježeno bogatim radom Lydie Sklevicky, etnologinje, sociologinje i uvjerenе feministice čiji je dinamičan i zanimljiv stil pisanja dopirao ne samo do znanstvene nego i šire javnosti. Pri tome se oslanjala na domaće i svjetske autoritete. Gradila je jugoslavensku/hrvatsku autohtonu inačicu ženske povijesti iz vizure specifičnosti naše tradicije koju je vješto uklapala u europske i američke trendove. Komunicirala je s istaknutim predstavnicama ženske povijesti, prenosila saznanja s međunarodnih ženskih konferencija u hrvatsku javnost i strukturirala istraživanje sukladno s poučavanjem Mirjane Gross.⁵⁹ Zanimljiv je njezin komentar da su teorijski pomaci na polju povijesti žena i posebice obrasci Joan W. Scott imali oslobađajući i afirmativni učinak na percepciju vlastitog istraživanja: „Smještajući svoj

⁵⁴ BARADA; JANUŠIĆ, KAŠIĆ I PEŠUT 2003: 54.

⁵⁵ U tekstovima koji su nastali gotovo u isto vrijeme Đurđa Knežević i Aida Bagić dijele tridesetak godina feminističkog pokreta u Jugoslaviji na tri faze, ali se ne slažu oko prekretnica. Dok Knežević faze dijeli prema desetljećima (šezdesete i sedamdesete, druga u osamdesetima i treća u devedesetima), Aida Bagić preuzima periodizaciju Jill Benderly na fazu diskursa (1978–1985), aktivizma (1986–1991) i otpora ratu (od 1991). KNEŽEVIĆ 2004: 248–249; BAGIĆ 2004: 202.

⁵⁶ JELAVIĆ I KAŠIĆ 1981: 235–237.

⁵⁷ KNEŽEVIĆ 2004: 250.

⁵⁸ ŠINKO 2018: 46.

⁵⁹ FELDMAN I KARDUM 2020: 13.

predmet – AFŽ – u obzor navedenih teorijskih promišljanja povijesti roda/žena mogla sam mu pristupiti bez osjećaja stida i kajanja“, zaključila je u metodološkom poglavlju svoje nedovršene disertacije te se usporedila s prethodnim malobrojnim autoricama ženske povijesti u Jugoslaviji koje su, za razliku od nje, „svoje bavljenje doživljavale kao nešto marginalno, gotovo frivolno“. ⁶⁰ Zsófia Lóránd istaknula je da se Lydia pri tome nije suočavala (samo) s problemom „nevidljivih žena“ u povijesti kao njezine zapadne kolegice nego i s namjerno iskrivljenim socijalističkim interpretacijama uloge i značenja žena kako u međuratnim ženskim pokretima tako i u NOB-u. ⁶¹

Stoga je za Lydiju Sklevicky povijest prije svega bila alat, prostor učinkovite feminističke kritike suvremenog položaja žene u društvu. Bilo da se radilo o kvalifikacijskim znanstvenim radovima ili kratkim i britkim člancima u popularnim tjednicima, njezini su tekstovi predstavljali angažirano štivo u potrazi za preprekama i dosezima ženske emancipacije te vješto pridonosili raspravama svjetske i domaće feminističke scene. U magistarskom radu tada vrlo aktualnog naslova *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa* i nedovršenoj disertaciji bavila se naizgled suhoparnom temom Antifašističke fronte žena. No, kako su urednice obiju njezinih knjiga dobro primijetile, istraživanje prorežimske ženske organizacije bilo je samo polazište za raspravu o „kvaliteti emancipatorskih procesa u jednom društvu“ i subverzivnu kritiku proklamiranog društvenog oslobođenja žena na krilima komunizma, ⁶² a izvrsno su se uklapale i u tadašnje aktualne polemike oko feminističkog ili marksističkog pristupa „ženskom pitanju“. Osim toga, AFŽ ju je zanimao i kao fenomen ženskog organiziranog javnog djelovanja te daje metodološke i teorijske inovativne obrasce proučavanja ženskog pokreta koji su primjenjivi i danas. ⁶³

Angažirana kritička oštrica feminističke povijesti nije se mogla zaustavljati na limitiranom dosegu znanstvenog čitateljstva te je Lydia napisala niz duhovitih članaka za tadašnje popularne tjednike *Svijet* i *Danas*. U njima je pristupačnim jezikom i provokativnim stavom informirala široko čitateljstvo o aktualnim temama iz antropologije i ženske povijesti. Prenosila je intrigantne analize fenomena vještica, feminističke kritike značenja društvenog napretka za vrijeme reformacije i protureformacije, homoseksualnosti tijekom povijesti, odnosa žena i nacizma ili žena i rata. ⁶⁴ Baš kao Marija Jambrišak stotinjak godina prije nje, koristila se nizom biografija znamenitih žena hrvatskog i svjetskog kulturnog miljea za promicanje određenog ženskog identiteta. No, „njezine“ su žene bile dijametralno

⁶⁰ Konkretno se usporedila s Jovankom Kecman. SKLEVICKY 2020: 176.

⁶¹ LÓRÁND 2020: 92-93.

⁶² AUGUŠTIN 1996: 7-8; FELDMAN I KARDUM 2020: 9-15.

⁶³ SKLEVICKY 2020: 171-206.

⁶⁴ ISTA 1996: 217-288.

suprotne Marijinim idealima. One su svoju afirmaciju u ženskoj povijesti zaslužile avanturizmom, slobodom, suprotstavljanjem društvenim stegama i vjernošću vlastitim svjetonazorima. Lydia im nastoji udahnuti život, skinuti stereotipizirane, uvriježene naočale kroz koje ih je povijest naučila prikazivati. Radha Kumar ne nosi sari, naglašavala je, a Rosa Luxemburg bila je multidimenzionalna žena koja je željela djecu i brak, veselila se kupnji novih haljina, sanjala je o stanu s verandom, klavirom i ostakljenom policom za knjige. Osim toga, biografije su izvrsna platforma otvaranja aktualnih feminističkih tema. Priča o Margaret Mead rasprava je o ženama u znanosti, biografija Margaret Sanger naglašava pitanje pobačaja, Frida Khalo primjer je uspješne umjetnice, a nesretna sudbina Mileve Marić Einstein i Sylvije Plath pozivaju na preispitivanje bračne institucije. U tekstovima o revolucionarkama osvrnula se na suprotstavljenost Istoka i Zapada, razvijenih i nerazvijenih zemalja. Pitala se kako zapadni povjesničari mogu razumjeti složenost individualnog revolucionarnog puta u istočnim i socijalističkim zemljama te je problematizirala utjecaj neokolonijalizma na feminizam i feministički pokret u zemljama Trećeg svijeta. Napokon, ukazala je da čak i u „vidljivim“ ženama u povijesti njihova feministička priča još nije ispričana jer se tek treba pisati o trećoj revoluciji Giuseppine Martinuzzi ili o ulozi književnice Marije Jurić Zagorke u izgradnji hrvatskog feminizma.⁶⁵ Andrea Feldman i Marijana Kardum naglašavaju da je Lydia bila vrlo vješta u isprepletanju znanstvenog i propagandnog diskursa, stoga političnost njezinih tekstova ne dovodi u sumnju točnost samih zaključaka.⁶⁶ Njezin je stil britak, pitanja feministička, ali je istraživanje strogo strukturirano i prilagođeno znanstvenim standardima struke u kojima ozbiljno preispituje svoje hipoteze i ne dolazi uvijek do očekivanih zaključaka. Ona tada nije bila jedina autorica koja se doticala problema žena u povijesti, ali je svakako predstavljala centralnu figuru i motor razvoja ovog interesa. Stoga je prerana tragična smrt Lydie Sklevicky, koja se poklopila s trenutkom kada se feminizam u Hrvatskoj susretao s izazovom društva u ratu, dovela do diskontinuiteta u razvoju ženske povijesti na našim prostorima.

3.

U svojoj izvrsnoj i jednostavno napisanoj analizi razvoja feminizma Claire Goldberg Moses je pomalo iznenađeno zaključila da se njezine studentice nakon 1990. nerado nazivaju feministicama. Problem je, primijetila je, u samom pojmu jer su im ciljevi, tekovine i stavovi pokreta većinom i dalje prihvatljivi i samorazumljivi. Uzroke ove pojave nalazi u pejorativnoj prezentaciji feministica u medijima, generacijskom odbacivanju preživjelog i limitirajućeg naziva, iden-

⁶⁵ Isto: 219-260.

⁶⁶ FELDMAN I KARDUM 2020.

tificiranju feminizma kao produkta bjelačke hetero-normativne kulture i opće nezainteresiranosti za politički aktivizam.⁶⁷ U ovih je nekoliko paragrafa u biti najavila osnovne karakteristike pripadnica trećeg vala koji istovremeno obilježava i „postfeminizam“ i *power feminism*. Treba napomenuti da se sada ipak ne može govoriti o jedinstvenom pokretu, već o čitavom buketu varijacija kao što su *lipstick feminism*, *girlie feminism*, *riot grrl feminism*, *cybergrrl feminism*, *transfeminism*, *netgrrls* ili *grrl feminism*,⁶⁸ a dio zaključuje i da im u suvremenom društvu feminizam više nije potreban.⁶⁹ Osjećaju se snažnima, sposobnima, asertivnima, vode uspješne karijere, znaju se postaviti prema seksizmu i objektivizaciji žena te traže načine balansiranja tradicionalnih i feminističkih vrijednosti. Njeguju pozitivan i aktivan stav prema seksualnosti(ma), tijelu i ženskoj ljepoti te odlučuju da baš žele nositi *push-up* grudnjake, štikle i šminku.⁷⁰ Odbacuju razmišljanje u dihotomnim kategorijama kao Mi/Oni ili opresori/žrtve, koncepte univerzalne ženskosti i viktimizacije žena te se umjesto za kolektivno zanimaju za varijacije i specifičnosti individualnog iskustva.⁷¹ Istovremeno nastoje razmišljati globalno i inkluzivno te osvijestiti diverzibilitet kulturnih, klasnih, rasnih, nacionalnih, vjerskih, seksualnih i inih karakteristika koje se preklapaju sa spolom i rodom u kreiranju jedinstvenog osobnog doživljaja.⁷² U javnom prostoru prisvajaju i koriste se pogrđnim seksističkim riječima kao *bitch* ili *slut*, ili u nas „vještice“, oduzimajući im tako derogativnu učinkovitost.⁷³ Njihov je osnovni medij internet te kreacijom mrežnih stranica, blogova i *e-zinea* lako izgrađuju zajednički prostor osnaživanja, povezivanja, širenja i poruka.⁷⁴

S druge strane, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina feminističke ideje pronalaze put u akademski svijet, u novootvorene sveučilišne ženske i rodne studije te dobivaju više institucionalan karakter. Udaljen od aktivizma, feminizam se razvijao pod utjecajem postmodernizma, postkolonijalizma, teorije dekonstrukcije Jacquesa Derride, „lingvističkog obrata“ i feminističke kritike jezika.⁷⁵ Središnja je figura svakako Judith Butler, prema mnogima rodonačelnica trećega vala, čija je knjiga *Nevolje s rodom* dovela u pitanje samu dihotomiju roda i spola i ideje da spol preudicira rod. Zaključila je da je spol i sâm kulturološki uvjetovan te stoga ne predstavlja bazu, nego element u osmišljavanju roda. Rod

⁶⁷ MOSES 2012: 770-772.

⁶⁸ MOHAJAN 2022: 5.

⁶⁹ RAMPTON 2015.

⁷⁰ MOHAJAN 2022: 5; RAMPTON 2015.

⁷¹ RAMPTON 2015.

⁷² MOHAJAN 2022: 5.

⁷³ RAMPTON 2015.

⁷⁴ MALINOWSKA 2020: 4-5.

⁷⁵ MIHALJEVIĆ 2016: 164-166.

se umjesto toga fluidno kreira nizom imaginacija i identifikacija te u konačnici nameće performanse tijelu kako bi se održala iluzija rodne stabilnosti.⁷⁶ Butlerova teorija prodrmla je temelje normativne heteroseksualnosti, ali i feminizma jer je dovela u pitanje sâm predmet njegovog istraživanja – ženu. Reakcije su na to bile višestruke. LGBT studijima Butler nudi potreban teorijski i metodološki obrazac za kritiku heteroseksualnih standarda, a feministice su reagirale dvojako. Jedna grupacija pokušavala je negirati ili barem ublažiti tekovine postmodernizma, druga je, pak, postmodernističku kritiku vidjela kao konstruktivnu priliku za nove i različite pristupe koje su u konačnici kreirale „pluralizam feminizama“.⁷⁷

Pluralizam je na razne načine obilježio i povijest žena, kao i rodnu povijest ovog razdoblja. Našavši se usred tzv. „rata teorija“, ove su se historiografske grane istovremeno suočile s dvama usporednim izazovima koji su zadirali u same temelje njihove nauke. Dovedena je u pitanje epistemološka baza historije, ali i žena i rod kao predmeti istraživanja. Pod postmodernističkom i postkolonijalističkom lupom urušavaju se koncepti univerzalne ženskosti i specifičnosti ženskog iskustva, ali i način na koji se kreira i realizira rod. Slijedila je svojevrsna kakofonija pojmova, „rodna povijest“, „ženska povijest“, „spolna povijest“, „feministička povijest“, koje su neki povjesničari tretirali gotovo kao istoznačnice, a drugi su se upuštali u rasprave oko uporabljivosti i značenja pojedinih termina za historiografiju. Postavljalo se legitimno pitanje: ako su i rod i spol kulturno kreirani pojmovi, zašto bismo upravo rod izabrali kao „korisnu povijesnu kategoriju“? Sama J. W. Scott zaključila je da je „rod“ u ovom procesu izgubio svoju kritičku funkciju i opredijelila se za „spol“.⁷⁸ Nira Yuval Davis ipak je upozoravala na emancipacijski potencijal „roda“ jer je sâm proces izmišljanja termina „rod“ bremenit političkim i kulturnim značenjem te stoga i dalje predstavlja značajan kapital feminizma.⁷⁹ Na istom tragu i Karren Offen zaključuje da „rod“ izmješta žensku povijest iz kulturnog i društvenog miljea, što ga čini osnovnim analitičkim alatom povijesti žena i feminizma.⁸⁰ Ova je rasprava ostala do danas otvorena i aktualna, osobito u kontekstu diskusije o razlikama između pristupa istraživanju povijesti žena i feminizma Zapada i Istoka.⁸¹

Uz to, novi teoretski obrasci nužno su skrenuli interes povijesti žena i rodne povijesti na individualne fenomene. Raste zanimanje za istraživanje tijela, tjelesnosti i seksualnosti, kao i subjektivnog iskustva i emocije. No, za razliku od historije drugog vala, fokus se sada premješta na kreiranje samog doživljaja, a

⁷⁶ BUTLER: 2000.

⁷⁷ HAKALOVIĆ 2010: 76.

⁷⁸ SCOTT 2003: 12.

⁷⁹ YUVAL-DAVIS 2004: 21.

⁸⁰ OFFEN 2011: 2.

⁸¹ STOLIĆ 2018: 47.

rod pri tome postaje samo jedan od čimbenika. Prostor dodira između intrinzičnog i ekstrinzičnog svijeta jest tijelo koje se definira kao mjesto gdje se „križaju materijalna kultura i subjektivitet“.⁸² Psihoanalitičkim pristupom analizira se kako se individualno iskustvo oblikuje unutar određenog društvenog konteksta i izgrađuje u nizu suglasja ili konflikata, ispreplećući rodne, religiozne, klasne, etničke, rasne i seksualne elemente.⁸³

Nadalje, proces globalizacije nužno je oblikovao i način na koji se grade i istražuju povijesni narativi te doveo do popularizacije tzv. globalne ili svjetske povijesti, pri čemu se ponovno postavilo pitanje kako inkorporirati saznanja ženske i rodne povijesti u sveobuhvatne sinteze. Problem nije proizlazio samo iz ponovne „nevidljivosti“ ženskog iskustva nego i iz činjenice da neupitna rodna obilježnost povijesnih procesa i događaja nije nužno predstavljala ključan utjecaj na to kako će se oni realizirati. No, ovaj je trend donio i niz mogućnosti komparativnog pristupa. Analiziraju se transnacionalni kulturni fenomeni, primjerice, pojava „Moderne djevojke“ u međuratnom razdoblju ili značenja pojma „bijelog muškarca“ u kolonijalnom svijetu. Uspoređuju se rodne nejednakosti u različitim regijama i nacijama, što je omogućilo praćenje kako su društvene, kulturne i ekonomske tranzicije utjecale na rod. Svjetska povijest je i povijest susreta različitih kultura, što je otvaralo pitanje što se događa s rodnim identitetima nakon upoznavanja s društvima koje njeguju bitno drugačije koncepte i očekivanja. Novija istraživanja fenomena migracija analiziraju rodne karakteristike „translokalne“ mobilnosti.⁸⁴ Postkolonijalna je kritika, pak, nastojala razbijati monolitne stereotipe koji su se upleli u interpretacije i narative o ženama Trećeg svijeta. Upozoravali su da su prezentacije višestruko podređenih žena koje trebaju pomoć i spašavanje brzoplete, površne i počivaju na kolonijalnom načinu promišljanja o nezapadnim kulturama. Sati, genitalno obrezivanje, inzistiranje na pokrivanju i skrivanju svakog dijela ženskog tijela ne mogu se shvatiti isključivo unutar odnosa žena – muškarac, počinitelj – žrtva, moć – nemoć. Oni su duboko ukorijenjeni i isprepleteni s nizom lokalnim kulturoloških fenomena, a žene u njima igraju ulogu i promicateljica i žrtava te ponekad čak uspijevaju nametnute obrasce iskoristiti u svoju korist.⁸⁵

Napokon, ženska i rodna povijest je u ovo vrijeme već zrela historiografska grana, s tradicijom od nekoliko desetljeća iza sebe, eklektičnim istraživačkim i teoretskim pristupima te se na tržištu pojavljuju i brojni zbornici radova – od kojih je najpoznatiji *Histoire des femmes en Occident*⁸⁶ – sinteze, udžbenici, čitanke

⁸² CANNING 2006: 87, preuzeto iz: ROSE 2010: 105.

⁸³ ROSE 2010: 107-111; EAGLETON 2003: 41.

⁸⁴ ROSE 2010: 102-121.

⁸⁵ SMITH 2013: 111-113.

⁸⁶ DUBY I PERROT 1991-1992.

ženske ili rodne povijesti, nerijetko u autorstvu pionirki i sada već veteranki ženske povijesti kao što su, primjerice, Michelle Perrot ili Sonya O. Rose.

No, dok je zapadni svijet prolazio kroz treći val feminizma, globalizaciju i postkolonijalizam, Hrvatska se suočavala s dvama velikim izazovima: ratom i tranzicijom. Oba su ova procesa snažno utjecala na domaći feministički pokret i razvoj ženske povijesti. Stoga možemo primijetiti da se u ovo vrijeme procesi u Hrvatskoj ne uklapaju u periodizaciju feminizma u svijetu te su dinamični politički događaji u regiji definirali svojstvene lokalne etape: ratno vrijeme, poratno vrijeme i početak 21. stoljeća.

Traumatičan raspad SFRJ, nakon kojeg je slijedio rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, obilježio je i djelovanje, ciljeve i stavove feminizma u nas, ali i odnos javnosti prema njemu. Hrvatska – kao, uostalom, većina društva u krizi i ratu – ulazi u fazu maskulinizacije, konzervativizma⁸⁷ i retradicionalizacije, što je bilo još više podcrtano potrebom odbacivanja raznolikog nasljeđa socijalizma. U tom velikom kulturnom čišćenju i potrazi za istinskim starim (patrijarhalnim) nacionalnim tradicijama rodna jednakost i feminizam odbačeni su kao strani produkti, nametnuti od strane socijalističke ideologije.⁸⁸ Feministička scena Hrvatske bila je „sumnjiva“ i zbog svoje široke umreženosti s ostalim sličnim pokretima u bivšoj Jugoslaviji te su nove strukture vlasti radije podržavale ženske udruge koje su izrastale na tradicionalnim konceptima kao, primjerice, Bedem ljubavi⁸⁹. S feminističkog stajališta, društva u Hrvatskoj i na Zapadu početkom devedesetih kretala su se u suprotnim smjerovima – Zapad je ulazio u fazu postfeminizma i multikulturalnosti, a Hrvatska se nastojala vratiti u imaginarno vrijeme „predfeminizma“ i nacionalizma. S druge strane, u Hrvatsku sada pristižu volonteri i slijevaju se brojne donacije iz svijeta, zbog čega Marjeta Šinko rane devedesete naziva i „zlatnim dobom financijske održivosti“ nevladinih organizacija.⁹⁰ Feminističke udruge prilagodile su svoje financiranje i djelovanje uvjetima i potrebama društva u ratu. Javno su osudile rat, promicale kulturu mira i nenasilja, progovorile o silovanju kao ratnom zločinu i usmjerile se na humanitarni rad s izbjeglicama i prognanicima.⁹¹ Sudjelovale su u osnivanju organizacija kao što su Centar za žene žrtva rata ili Antiratna kampanja Hrvatske/ARK. Posljednja je, između ostalog, nastojala zadržati kontakte sa sličnim organizacijama u regiji, što je dovelo do pojave prvih oblika *cyberfeminizma* u nas – diskusijske liste *zamir/women* na BBS Zamir-ZG.⁹²

⁸⁷ Vidi, primjerice: THÉBAUD 1998.

⁸⁸ KUHAR 2013: 1-16.

⁸⁹ O utjecaju rata na feminizam u Jugoslaviji vidi: MIŠKOVSKA KAJEVSKA 2017.

⁹⁰ ŠINKO 2018: 44-49.

⁹¹ Isto: 47.

⁹² BBS Zamir-ZG zajedno s BBS-ovima u Beogradu, Ljubljani, Sarajevu, Prištini, Tuzli i Pakracu činili su elektroničku mrežu *Zamir-Transnational-Network (ZTN)*, a komunicirali su preko čvora u Bielefeldu, gdje je bio izlaz na internet. JANKOVIĆ 2009: 20.

Promjenom političke situacije i atmosfere u društvu u drugoj polovini devedesetih feminizam u Hrvatskoj angažira se u projektima edukacije i izdavaštva, istraživanja i javnog djelovanja i osvještavanja. Istaknutu ulogu pri tome igraju institucije kao što su Ženska infoteka (djelovala 1992–2011) i Centar za ženske studije (osnovan 1995), koji se identificira kao svojevrsni nasljednik sekcije Žene i društvo,⁹³ te njihovi časopisi *Kruh & Ruže* i *Treća*. U radu ovih organizacija bile su angažirane eminentne hrvatske znanstvenice, umjetnice, kulturne i javne djelatnice kao, primjerice, Aida Bagić, Rada Borić, Nadežda Čaćinović, Sanja Iveković, Željka Jelavić, Biljana Kašić, Nela Pamuković, Maja Uzelac itd. Stoga ne začuđuje da su se tijekom ovog razdoblja napravili znatni pomaci u promicanju feminističkog pristupa u različitim znanostima (filozofiji, psihologiji, književnosti, sociologiji), a to se posebice vidi u feminističkim naslovima brojnih magistarskih i doktorskih radova ili kolegija u ponudama raznih fakulteta. Na razgrtanost i razvijenost feminističkog pokreta ukazivala je i šarolikost feminističkih organizacija, među kojima su se našle lobiistička grupa za promoviranje ljudskih prava B. a. B. e., CESI, Centar za edukaciju i savjetovanje žena, Lezbijska udruga Kontra, Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost Ženska soba itd., a polovinom devedesetih osnovala se i Ženska mreža Hrvatske koja je okupljala 40 udruga feminističke orijentacije.⁹⁴ Raznim projektima, seminarima ili radionicama radili su na osvješćivanju i pomaganju ženama u zemlji u tranziciji. Educirali su i poticali na djelovanje u otvorenom građanskom društvu, snalaženje u novim tehnologijama, brinuli se o medijskoj vidljivosti njihovih tema i kritike, problematizirali prisutnost žena u politici itd. Posebno im je bilo interesantno doprijeti do žena u obrazovanju te su organizirali edukativne radionice za nastavnice ili istraživali problem žena na sveučilištu. Iako je termin „rod“ u ovo vrijeme još uvijek pomalo zvučao kao strano tijelo u hrvatskom jeziku, koristile su se njime usporedno s pojmom „žena“ i u svojim obrazovnim projektima i u javnim nastupima te na neki način uvodile u javni diskurs. Približavanjem hrvatskog ulaska u EU, brojnim prilagodbama i promjenama u regulativi, feministički pokret na početku 21. stoljeća ulazi u fazu veće suradnje sa strukturama vlasti i oslanjanja na EU financiranje.⁹⁵

U isto vrijeme razvoj ženske povijesti u hrvatskoj historiografiji oslanjao se na tri glavne inicijative. Domaće znanstvenice i znanstvenici nastojali su probiti ženske teme u mahom nezainteresirane krugove hrvatske historiografije, feminističke institucije pružale su podršku u publikaciji i popularizaciji ove historiografske grane, a inozemni su projekti djelomice nadoknađivali prostor, zanimanje i financiranje koji su nedostajali u domaćoj historiografiji i pružali mogućnost regionalne suradnje.

⁹³ BARADA, JANUŠIĆ, KAŠIĆ I PEŠUT 2003: 54.

⁹⁴ Isto: 62-65.

⁹⁵ ŠINKO 2018: 47.

Na početku ovog razdoblja samo je jeka postmodernističkih tenzija i briga ženske i rodne povijesti dopirala među hrvatske historičare. Odgovorna za širenje te jeke bila je prvenstveno Mirjana Gross, povjesničarka poznata po tome što je gradila mostove između hrvatske i svjetske historiografije. U skladu s tim, nastojala je inkorporirati saznanja o ženama u svoje sinteze kao, primjerice, *Prema hrvatskom građanskom društvu*,⁹⁶ a početkom devedesetih objavila je dva teksta koji su davali pregled kretanja na polju povijesti žena. Prvi od njih – „Nevidljive žene“ – objavila je u *Erasmusu* 1993.⁹⁷ To je u biti esej u kojem se isprepleću obavijesti o razvoju, teoretskim i metodološkim postavkama, pitanjima i saznanjima ženske povijesti s njezinim vlastitim stavovima i iskustvima. Skraćenu i dopunjenu verziju ovog teksta kasnije je objavila kao zasebno poglavlje „Ulazak žena u povijest“ u knjizi *Suvremena historiografija*.⁹⁸ Drugi tekst „Žena-čovjek“ nastao je tri godina nakon prvog članka i predstavlja osvrt na pet godina izlaženja austrijskog časopisa za žensku povijest *L'Homme*.⁹⁹ Analiza sadržaja specijaliziranog časopisa Mirjani Gross daje priliku za praćenje i prenošenje novih trendova u historiografskoj grani te, naravno, iznošenje vlastitih prosudbi i zaključaka. Oba su članka angažirano štivo napisano s ciljem unapređivanja historiografije u Hrvatskoj, ali i iz pera žene-povjesničarke koju rasprava o ženskoj povijesti navodi na promišljanje o vlastitom položaju unutar akademske zajednice. Žensku povijest vidi kao inovativnu, probitačnu, novu historiografsku granu koja je nastala na tekovinama feminizma i otvaranja historiografije prema socijalnoj tematici, a u njezino stvaranje trebali bi se uključiti i povjesničari i povjesničarke. Ne smatra da je veza povijesti i feminizma problematična jer se povijest i prije povezivala s raznim političkim pokretima te je upitna objektivnost nacionalnih i inih mitova koji su izrasli iz tih simbioza. Naprotiv, feminističku kritiku doživljava kao legitiman znanstveni pristup. No, primjećuje da se institucionaliziranjem ženske povijesti odnos između feminizma i ove historiografske grane pomalo razvodnjava te joj je bilo zanimljivo da se na velikom simpoziju koji je pratio izdavanje pet svezaka kompilacije *Povijest žena na Zapadu* feminizam spomenuo u samo jednom izlaganju. Uočila je i promjene i rascjepe unutar feminističkog pristupa emancipiranoj ženi te je polovinom devedesetih zaključila da postoje ukupno tri različite interpretacije: žene se trebaju prilagoditi postojećem stanju i funkcioniranju institucija, društvo treba valorizirati drugotnost žene i diskurzivan pristup ženi. Izrazito je pažljiva u terminologiji te se koristi ili engleskim inačicama (*Women's history*, *Gender history*) ili ih prevodi kao „historija žena“, „historija spolova“ ili „ulazak žena u povijest“ i stavlja u navodnike. U starijem tekstu ne spominje pojam „rod“ te se

⁹⁶ GROSS I SZABO 1992.

⁹⁷ GROSS 1993.

⁹⁸ ISTA 1996a: 343-349.

⁹⁹ ISTA 1996b.

umjesto toga opredjeljuje za „spol“ u koji upisuje i kulturno i biološko značenje. Nekoliko je godina kasnije ipak napomenula da hrvatske feministice pojam *gender* nekad prevode kao „rod“, ali se u nastavku sama i dalje koristila isključivo terminom „spol“. Primijetila je i eklektičnost naziva unutar historiografske grane, ali je ocijenila da je termin *Women's history* krovni naziv za različite pristupe. Njezini su tekstovi i analize ukorijenjeni u europsku historiografsku tradiciju, no u obama je slučajevima uočila da postoji razlika između američkog i europskog pristupa ženskoj povijesti. One su se očitovale u odabiru tema i odnosu s ostalom historiografijom u vlastitim zemljama, pri čemu su povjesničarke iz SAD-a bile nešto uspješnije. Napokon, čitatelji mogu prepoznati i određenu promjenu raspoloženja između prvog i drugog teksta. U „Nevidljivim ženama“ najavljuje povijest žena, odnosno povijest spolova kao inovativnu granu koju Jürgen Kocka svrstava među „najvažnija kretanja u historijskoj znanosti“.¹⁰⁰ Nekoliko godina kasnije pet volumena časopisa *L'Homme* opisuje kao „uzbudljivo“, ali i „potresno“ štivo. Samoprovana „baka“ među povjesničarima i povjesničarkama iskazala je određenu fasciniranost, ali i zabrinutost oko utjecaja postmodernizma na historiju. Zapitala se što je na kraju ostalo od „feminističke historijske znanosti“ nakon što je postmoderno „dekonstruvističko“ bjesnilo“ urušilo njezin i *her* i *story*.¹⁰¹

Informacije o događajima na polju ženske povijesti prenosile su i Dubravka Pleić Čaldarević, koja se teorijskim aspektima ženske povijesti dotaknula polinom devedesetih za vrijeme izrade svojeg magistarskog rada o profesionalnim ženskim udrugama u međuraću, te Andrea Feldman tijekom osnivanja kongresne sekcije Povijest žena. Obje autorice daju pregled „historije žena“, odnosno ženske povijesti, s time da se Dubravka Pejić Čaldarević posebno osvrće na metodološke i teorijske inovacije, formiranje ženskih studija i rasprava oko definiranja i upotrebe termina „rod“ i „spol“, a Andrea Feledman povlači paralele s trendovima u Hrvatskoj te na primjeru uloge žena u ilirskom pokretu ukazuje na potencijal i značenje promicanja istraživanja u ovoj historiografskoj grani.¹⁰²

Istovremeno autorice tekstova objavljenih tijekom devedesetih shvaćale su da su njihove analize svojevrstan „pucanj u prazno“ ili, ljepše rečeno, zalag za budućnost. „*Women's* i *Gender History* kao subdisciplina historijske znanosti nema za sada u hrvatskoj historiografiji nikakve perspektive“, Mirjana Gross gotovo pomireno zaključuje svoj tekst o „nevidljivim“ ženama.¹⁰³ Dubravka Peić Čaldarević je na istom tragu primijetila ogromnu disproporciju između statusa i interesa za ženske teme u svijetu i podozrivog odnosa domaće historiografije

¹⁰⁰ ISTA 1993: 60. Doduše, u nastavku teksta napominje da J. Kocka nije promijenio svoj stil pisanja povijesti, niti je uveo teme iz „spolne“ povijesti u časopise koje je uređivao.

¹⁰¹ GROSS 1996b: 155.

¹⁰² PEIĆ ČALDAROVIĆ 1996a: 273-287; FELDMAN 1999-2000: 30-37.

¹⁰³ GROSS 1993: 63.

prema „historiji žena“ te uzroke traži u „negativnom općem društvenom stavu prema „izdvajanju ‘ženskog’ kao različitog iskustva“.¹⁰⁴ Bilo je malo vjerojatno da će povjesničari koji otvoreno izjavljuju da su historičarke sposobne samo za „štikleraj“ povijesti, ali ne i ozbiljne sinteze¹⁰⁵ preispitati svoje predrasude u vrijeme rata, nacionalnih previranja i retradicionalizacije društva. U kontekstu osnivanja Republike Hrvatske, „velike teme“ hrvatske povijesti ponovno su dominirale domaćom historiografijom i interesom javnosti. Stoga su pomaci na polju ženske povijesti u Hrvatskoj tijekom devedesetih zaista skromni, ali ne i nepostojeći i sve su se više otvarali kako se desetljeće primicalo kraju. Na prijelazu stoljeća pokrenuto je nekoliko većih projekata koji su nastojali okupiti raštrkane napore na polju historije žena: osnovana je stalna sekcija Povijest žena na Kongresu hrvatskih povjesničara,¹⁰⁶ izdana su dva zbornika radova *Žene i politika: žene u povijesti – historija bez žena*¹⁰⁷ i *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*.¹⁰⁸ Poticaji popularizaciji i istraživanju ženske povijesti dolazili su i iz feminističkih krugova, posebice izdavačkim projektima prijevoda svjetskih autora ili zbornika radova *Ženske infoteke*, godišnje konferencije *Dani Marije Jurić Zagorke*¹⁰⁹, Centra za ženske studije koji je uz to tijekom 21. stoljeća u svoj program uveo i predmet koji se bavi historijom feminizma. Napokon, problem tranzicije socijalističkih zemalja i krvavi raspad SFRJ skrenuo je i interes svjetske historiografije prema temama iz povijesti ovog područja, pa time i ženske povijesti. Pokreće se određen broj inozemnih projekata koji su promovali pamćenje i istraživanje hrvatske ili regionalne ženske povijesti. Primjerice, krajem devedesetih izlazi zbornik radova *Gender and Politics in the Western Balkans*,¹¹⁰ polovinom devedesetih češka sociologinja i feministkinja Jiřina Šiklova pokreće projekt „Sjećanje žena na život u socijalizmu“, koji se u Hrvatskoj realizirao knjigom *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, a CEU je početkom 21. stoljeća potaknuo regionalni projekt prikupljanja biografija istaknutih žena srednje i jugoistočne Europe te izdao *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*.¹¹¹ Ove projekte možemo gledati i kao dio procesa izgradnje globalne ženske

¹⁰⁴ PEIĆ ČALDAROVIĆ 1996a: 274.

¹⁰⁵ GROSS 1993: 59.

¹⁰⁶ RUMENJAK 1999-2000: 27-29.

¹⁰⁷ KNEŽEVIĆ I DILIĆ 2001. Zbornik je nastao kao rezultat seminara „Žene i politika“ koje je krajem devedesetih i početkom milenija organizirala Ženska infoteka u Dubrovniku.

¹⁰⁸ FELDMAN 2004.

¹⁰⁹ Organiziraju se od 2007.

¹¹⁰ RAMET 1998.

¹¹¹ DIJANIĆ, MERUNKA GOLUBIĆ, NIEMČIĆ I STANIĆ 2004; HAAN, DASKALOVA I LOUTFI 2006.

historiografije te istovremeno imaju dvije funkcije – ispunjavanje „praznina“ u regionalnim saznanjima, ali i prenošenje znanja i ideja Zapada na bivše socijalističke prostore koji su donedavno bili izvan vidokruga zapadne historiografije.

Tijekom razdoblja od dvadesetak godina u Hrvatskoj su objavljeni radovi koji pokrivaju niz tema od pitanja obrazovanja, prava glasa, udruživanja, ženskog pokreta, umjetnosti, identiteta, rada, tijela i zdravlja, intelektualnog djelovanja, homoseksualnosti, maskuliniteta itd. Pisali su ih u nejednakom omjeru i žene i muškarci koji su dolazili iz raznih humanističkih i društvenih znanosti kao historije, antropologije, povijesti književnosti itd. Iako niti jedno hrvatsko sveučilište još nije inkorporiralo ženske ili rodne studije, na raznim fakultetima se do kraja razdoblja počinju izvoditi kolegiji koji promiču teme ženske i rodne povijesti ili povijesti seksualnosti, a nastaju i prvi diplomski, magistarski i doktorski radovi iz polja historije žena.¹¹² Pojam „rod“ uspio se etablirati kao prepoznatljiv pojam i znanstvena kategorija, iako se usporedno s njim u radovima koriste, a rekla bih u historiografiji i preferiraju, pojmovi „spol“ ili „žena“.¹¹³

4.

Četvrti val, koji je Ealasaid Munro nazvao *Hashtag Feminism*,¹¹⁴ ponovno skreće u aktivističke vode. Pojavio se prije desetak godina na društvenim mrežama kao što su *Facebook*, *Twitter*, *Instagram*, *Vimeo*, *YouTube*, *Tumblr* itd., koje istovremeno predstavljaju poticaj, uzrok i medij širenja novog vala. Ovdje je široka populacija dobila prostor komunikacije i lakog, neobveznog prenošenja poruka, iskustva, mišljenja i ideja, čime se ponovno aktualizirao problem seksizma, šovinizma, homofobije i razine tolerancije različitosti u društvu. Seksistički sadržaji, komentari, slike ili objave niza osobnih svjedočanstava žena žrtava seksističkih napada ili čak rituala¹¹⁵ upućivali su da su se predstavnice trećeg vala požurile u optimističnim procjenama i svijet promatrale kroz ružičaste naočale. Feministički su se alati ipak pokazali potrebnima u suvremenom društvu.

Kritika je krenula nizom malih projekata. U britanskim lokalnim zajednicama i školama osobe koje su se susrele s verbalnim ili fizičkim nasiljem formiraju aktivističke i feminističke grupacije te otvaraju teme kao što su zlostavljanje u

¹¹² Vidi, primjerice: BLAŽEVIĆ 2017: 45-58; JALEŽIĆ I MARINČIĆ 2014; OGRAJŠEK GORENJAK 2014; ŽUPAN 2013; JAMBREŠIĆ KIRIN 2008; JAMBREŠIĆ KIRIN I ŠKOKIĆ 2004; IVELJIĆ 2007; BADURINA 2009. itd.

¹¹³ Pitanjem problematizacije korištenja pojmom rod bavila se KAŠIĆ 2002: 271-276 i ŽUPAN 2009: 7-24, a ĐURIN, JAMBREŠIĆ KIRIN i ŠKOKIĆ 2019. analiziraju uporabu „roda“ u hrvatskoj etnologiji.

¹¹⁴ MOHAJAN 2022: 5.

¹¹⁵ COCHRANE 2013: Chapter one.

vezama, seksualni pritisci, poremećaji u prehrani, uski i nerealni ideali tjelesne ljepote ili unakazivanje ženskih genitalija. Aktivizam uskoro prelazi u virtualni svijet te se pokreću inicijative kao *Everyday Sexism Project*, *Feministing*, *Counting DeadWomen Project* ili hashtag pokreti kao #Fem2, #YesAllWomen, #HeForShe, #ToTheGirls, #EverydaySexism, #MeToo, #NoMore ili #TimesUp.

Time se otvara prostor prenošenja iskustva žrtava verbalnih i fizičkih seksističkih napada, kritizira seksizam u svim vrstama suvremenih medija i pop kulture, problematizira se pitanje silovanja, seksualnog nasilja, nasilja nad ženama, zalaže se za uvođenje seksualne edukacije u škole i senzibiliziranje za značenje pojma pristanka, otvoreno se govori o različitim aspektima ženskog tijela i zdravlja, seksualnosti, posramljivanju, homofobijama i transfobijama. Nadalje, traži se veća reprezentacija žena u službenim obilježjima (kao novčanice), ali i u politici i financijskom sektoru općenito, protestira se protiv povećanog otpuštanja žena za vrijeme krize, zahtijevaju se jednake plaće itd.¹¹⁶ Martha Rampton zaključuje da se četvrti val u biti vraća temama i problemima iz prvih dviju faza, ali ih dopunjuje saznanjima i diskursima trećeg vala. Naime, sada inzistiraju na interseksionalnosti, inkluzivnosti, pozitivnom odnosu prema tijelu i različitim vrstama seksualnosti, prihvaćaju da feminizam nije isključivo ženski pokret, niti su anitifeministi(ce) nužno muškarci i osvješćuju način na koji internet može postati alat u borbi za društvenu jednakost.¹¹⁷

Iako inicijative često dobivaju podršku sveučilišnih miljea i nerijetko se realiziraju i u tradicionalnim uličnim demonstracijama,¹¹⁸ one svoju rasprostranjenost i ekspanzionalno širenje zahvaljuju prije svega društvenim mrežama. Nove tehnološke mogućnosti otvaraju brzo i lako širenje poruka među ogromnim brojem korisnika i korisnica te velikim geografskim udaljenostima i time otvaraju potencijal izgradnje pokreta na globalnoj razini. Tako ideje koje su započele u Velikoj Britaniji lako nalaze istomišljenike u Argentini, Francuskoj, Kanadi, Italiji, Španjolskoj, Kini, Indiji, Ukrajini, Egiptu, Africi, Pakistanu ili na Filipinima.¹¹⁹

Zbog svoje raznolikosti i raširenosti, četvrti val pokazuje značajna razmimoilaženja u pristupu, ciljevima i realizaciji. Ona variraju od privajanja ili distanciranja od feminizma ili roda kao pojma do trans/feminističkih konflikata koji se ponekad popularno nazivaju *TERF wars*. Ovi „ratovi“ između transključujućih i transisključujućih feministica (*TERF*¹²⁰), prema Ruth Pearce, Sonji Erikainen

¹¹⁶ Isto; RAMPTON 2015.

¹¹⁷ RAMPTON 2015.

¹¹⁸ Među poznatijima je, recimo, Ženski marš diljem SAD-a 21. siječnja 2017.

¹¹⁹ COCHRANE 2013: Chapter one.

¹²⁰ *TERF* (*trans-exclusionary radical feminist*). Pripadnice i pripadnici ovog pravca u zadnje vrijeme odbacuju ovaj pojam jer im je zbog posprdne konotacije izgubio svrhovitost te se umjesto toga nazivaju *gender critical*.

i Benu Vincentu, predstavljaju svojevrsan nastavak akademske rasprave trećeg vala između esencijalističkog i postmodernog pristupa feminizmu,¹²¹ ali i čine sâm pokret manje jedinstvenim pred izazovima s kojima se susreću.

Popularizacija i društvena manifestacija rodne teorije i LGBTQ studija na prijelazu stoljeća izazvala je otpor u konzervativnim krugovima, desnici i djelomice Katoličkoj crkvi te se tijekom zadnjeg desetljeća razvio transnacionalni antifeministički i „antirodni“ pokret. Prvi zauzima stav da feminizam negativno utječe na mogućnosti i samopouzdanje mladih muškaraca. Drugi je usmjeren protiv tzv. „rodne ideologije“, sveobuhvatnog pojma koji istovremeno obuhvaća i odbacuje razne koncepte označene kao indikatore društvenih promjena zadnjih nekoliko desetljeća. I oni se organiziraju, pokreću akcije osvješćivanja, demonstriraju, koriste se društvenim medijima za širenje svojih poruka i pozivaju se na obranu ljudskih prava, ali se pri tome bore, primjerice, protiv homoseksualnih brakova, seksualnog odgoja u školama ili prava na abortus.¹²² Rod time prestaje biti inkluzivan i politički neutralan pojam, već upravo suprotno – on prerasta u prostor sukoba u kojem se lome koplja ljevice i desnice. Za prve sada predstavlja simbol multikulturalnosti i inkluzivnosti, a za druge je društveno opasan trend koji može potkopati same temelje tradicionalnog sustava vrijednosti.

Jedan je od argumenata u prilog negacije postojanja četvrtog vala činjenica da nije donio nikakve nove teorijske proboje i inovacije. Stoga je njegov utjecaj na akademsko djelovanje, a time i historiografiju čisto politički. Demonstracije protiv nasilja ili rasizma na Zapadu se često prelijevaju ili čak započinju na sveučilištima, a stavovi ili konkretni uspjesi antirodnog pokreta mogu imati posljedice na djelovanje i karijeru znanstvenika i znanstvenica koje se bave rodom, ali i ženskom povijesti. U Mađarskoj je, primjerice, politika Orbanove Vlade dovela do zabrane/preseljenja CEU-a i prestanka financiranja istraživanja roda i seksualnosti, a u Bugarskoj se uspješno blokiralo provođenje UNESCO-ova projekta koji je promovirao rodnu jednakost i obrazovanje.¹²³ Ovakav razvoj događaja neminovno je doveo do otežanog pronalaženja potpore za istraživanja ne samo rodne nego i feminističke i ženske povijesti.

Hrvatska feministička scena sudjeluje u svim heterogenim trendovima kraja trećeg i četvrtog vala. Unazad petnaestak godina pokrenule su razne dinamične i aktivne feminističke web stranice. Spomenimo *voxfeminae.net*, gdje se otvara prostor izražavanju feminističke perspektive u umjetnosti, politici, povijesti itd., ili *muf.com*, koji je na nekoliko godina pružao zabavan i provokativan pristup svakodnevnici i pop-kulturi. Javljali su se i pokreti na društvenim mrežama protiv različitih oblika nasilja nad ženama kao *#Prekinimosutnju* (*#EndtheSilence*),

¹²¹ PEARCE, ERIKAINEN I VINCENT 2020: 677-682.

¹²² ŠARIĆ 2022.

¹²³ BAKER 2018.

#Spasime i #Pravdazadjevojnice. Prije dvije smo godine čak imali i hrvatsku kratku i blagu inačicu „TERF“ sukoba između Centra za ženske studije i *woxfeminae.net*, a nedavno se osnovao Hrvatski radikalno feministički pokret koji se zaista protivi prostituciji, pornografiji i rodu. Djelovanjem organizacija kao što je „U ime obitelji“ sve veću medijsku pozornost dobiva antirodni pokret koji pokreće akcije za jasnu i tradicionalnu definiciju braka u Ustavu i protiv abortusa ili Istanbulske konvencije. Josipa Šarić upozorava da se i antirodni i *hashtag* trendovi u Hrvatskoj realiziraju u skladu sa specifičnim regionalnim obilježjima postratnog društva koje je nedavno prošlo fazu retradicionalizacije te ispreplelo koncepte majčinstva i nacionalnog identiteta. Stoga antirodni pokreti u Hrvatskoj nastoje izgraditi „nadvjerničke identitete“¹²⁴, a *hashtag* pokreti obično se distanciraju od feminizma te se oba koriste imaginarijem žene-majke kako bi što učinkovitije i na što prihvatljiviji način prenijeli svoje poruke. Autorica u ovoj činjenici vidi prostor međusobne komunikacije, ali se ujedno zabrinuto pita što to dugoročno znači za razvoj feminizma u Hrvatskoj.¹²⁵

Kakve konkretne posljedice to ima na trendove ženske povijesti u Hrvatskoj danas? U potpunosti u skladu s današnjim društvom – polarizirajuće. S jedne strane, oživljena zainteresiranost i osjetljivost za pitanje položaja žena u društvu nadovezala se na činjenicu da je ova historiografska grana do sada ipak iznjedrila određena temeljna istraživanja koja mogu poslužiti kao polazišta za nova pitanja i perspektive. Stoga unazad nekoliko godina primjećujem veću popularnost i produkciju ženske povijesti, i to posebice među mladim znanstvenicama. Objavljuju se knjige i znanstveni radovi o sestrinstvu, sluškinjama, radnicama, transnacionalnom ženskom pokretu ili odrastanju u 19. stoljeću, javlja se interes za dnevničke zapise ili biografije žena.¹²⁶ Uz to se pokreću projekti koji, primjerice, istražuju intelektualke, antifašističko ili fašističko djelovanje žena.¹²⁷ Prema mojem osobnom iskustvu, javlja se veći interes za tematiku ženske povijesti i u diplomskim radovima. S druge strane, akcije i narativi koji streme prema usmjerenju društva k tradicionalnim vodama ponovno hrane i oživljavaju dotrajalu ideju o ženskoj i/ili rodnoj povijesti kao rubnoj, usporednoj, nebitnoj, a možda čak i opasnoj temi. Tako se na ženskoj sekciji prošlog Kongresa hrvatskih povjesničara 2021. povel rasprava o osjećaju marginalizacije ženskih tema u povjesničarskim krugovima. Novi se entuzijizam, dakle, susreće sa starim problemima i mlade se

¹²⁴ ĐURIN, JAMBREŠIĆ KIRIN I ŠKOKIĆ 2019: 233.

¹²⁵ ŠARIĆ 2022.

¹²⁶ Primjerice, DUGAC 2015; HORVAT 2019; RAJKOVIĆ PEJIĆ 2021; BAKŠIĆ I BLAŽIĆ 2021; BORŠIĆ I SKUHALA KARASMAN 2022; KARDUM 2021.

¹²⁷ Primjerice, projekt HRZZ-a „Moderne misleće žene“ pod voditeljstvom Andree Feldman ili međunarodni projekt izložbe „Žene otpora – žene u borbi protiv fašizma 1936.-1945.“ u organizaciji *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*.

povjesničarke i povjesničari pitaju pišu li možda nevidljivu povijest o nevidljivim ženama. Odgovor se djelomice skriva u ovom pogledu unatrag i perspektivama koje nam otvara. U istraživačkom radu se možemo odlučiti za spretno korištenje historijom žena kao kritičkom oštricom društva kao Lydia Sklevicky, vješto je uplesti u povijesna saznanja u svrhu stvaranja cjelovite slike povijesne zbilje kao Mirjana Gross, uključiti je u izgradnje multikulturalnog, tolerantnog društva ili izabrati novi put koji više odgovara našem svjetonazoru ili prilikama. No, dobro je podsjetiti se da je povijest žena, baš kao i sve druge povijesti, nastala kao reakcija na određene društvene potrebe, da je pokušala davati odgovore na pitanja koja su joj bila upućena, da se razvijala zajedno s ostalim historiografskim i drugim srodnim granama i utjecala na njihov tijek, saznanja i način na koji su kreirali spoznaje, da se tijekom razvoja spoticala i uzdizala, ali i da je do sada uvijek pronalazila svoju publiku, cilj i prostor ostvarivanja.

Ženska povijest i feminizam ispreplele su priču na teorijskoj, socijalnoj i kulturno-političkoj razini. Oni otvaraju i sagledavaju slična pitanja i međusobno posuđuju obrasce, terminologiju i argumentaciju. Podupirao ih je, osmišljavao i realizirao isti krug žena i muškarca, i to posebice u drugom valu koji je odigrao ključnu ulogu u kreaciji, ali i reprezentaciji suvremenog feminizma. Upravo stoga one se često promatraju kao povezani kulturološki fenomeni, a uspjesi, neuspjesi i javni status jednih neminovno utječe na druge. Ipak, utjecaj među njima događa se u obama smjerovima, a dinamika međuodnosa mijenja se svakom novom fazom. Feminizam prvog i drugog vala svakako je potaknuo razvoj ženske povijesti, postavio joj je pitanja, osigurao vidljivost i teorijske koncepte. Ženska povijest je, pak, u isto vrijeme pružala potreban alat, argumentaciju i kontekst feminističke kritike društva. U trećem valu pratimo svojevršno odvajanje kako aktivističkog i teorijskog aspekta feminizma tako i emancipaciju ženske povijesti od statusa političkog alata feminizma. U znanstvenom okružju sveučilišne i akademske zajednice i feminizam i ženska i rodna povijest postaju jedna od grana humanističke ili društvene nauke koje prolaze kreativnu krizu uzrokovanu postmodernizmom te se uprežu u širi projekt izgradnje multikulturalnog, tolerantnog, inkluzivnog, globalnog društva. No, kako je četvrti val pokazao, feministička kritika društva nije iscrpljena, kao ni njegova konkretna povezanost sa ženskom i rodnom povijesti.

Feminizam u Hrvatskoj razvijao se istovremeno kao autohton i uvezen koncept. Iako poticaji za promišljanje o feminističkim idejama nesumnjivo dolaze izvana te možemo pratiti slične trendove hrvatskog i globalnog feminizma u svakom valu, one se realiziraju i prilagođavaju domaćim političkim i društvenim prilikama i potrebama te se ostvaruju u sprezi ili suprotnosti prema nacionalnim pokretima, društvenom uređenju, ratu, tranziciji ili europskim integracijama. Ključan utjecaj

pri određivanju dinamike, (dis)kontinuiteta i uspješnosti hrvatskog feminizma jesu procesi (među)nacionalne integracije i dezintegracije, (ne)mogućnosti šireg umrežavanja i trenutni prevladavajući stav društva prema tradicionalnim vrijednostima. Ženska povijest u Hrvatskoj razvijala se sukladno s dosezima domaćeg feminizma, historiografije i društveno-političkim prilikama. Očekivano postoje brojne sličnosti s općim trendovima: uža isprepletenost sa ženskim pokretom i feminizmom, politička angažiranost tijekom prvog i drugog vala te heterogenost pristupa i tematike od kraja 20. stoljeća. Uz to, dinamika njezina razvoja, izbor tematike i popularnost određeni su političkim kontekstima koji su je ponekad tolerirali, ponekad poticali, a ponekad gurali na margine. Očigledno je pri tome da niti ženska povijest niti feminizam u Hrvatskoj ne doživljavaju isti status i popularnost koju su stekle u zapadnim ili još više anglosaksonskim zemljama. No, nisam sigurna da nam takva usporedba nužno pomaže u procjeni njihove uspješnosti. Za to bismo ih ipak trebali smjestiti u regionalne okvire, što je tema za neka nova istraživanja.

Bibliografija

- ARDIS, Ann L. 1990. *New Women, New Novels: Feminism and Early Modernism*. New Brunswick, London: Rutgers University Press.
- AUGUŠTIN, Dunja. 1996. Predgovor. U Lydia SKLEVICKY, *Konji, žene, ratovi*, odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin, 7-9. Zagreb: Ženska infoteka.
- BADURINA, Natka. 2009. *Nezakonite kćeri Ilirije. Hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- BAGIĆ, Aida. 2004. Women's Organizing in Post-Yugoslav Countries: Talking about 'Donors. U *Ethnographies of Aid: Exploring Development Texts and Encounters*, ur. Jeremy Gould, Henrik Secher Marcussen, 199-226. Roskilde: International Development Studies – Roskilde University Centre.
- BAKER, Catherine. 2018. We are tomorrow's gender history: integrating gender into historical research today. <https://blogs.lse.ac.uk/gender/2018/10/10/we-are-tomorrows-gender-history-integrating-gender-into-historical-research-today/#comments> (posjet 26. 10. 2022).
- BAKŠIĆ, Lucija, Magdalena BLAŽIĆ (prir.). 2021. Marija Vinski. *Velik je misterij života: dnevnik 1917.-1934*. Prevele s njemačkog Magdalena Blažić, Martina Galović i Marija Skopljak. Zagreb: Disput.
- BARADA Valerija, Juliette JANUŠIĆ, Biljana KAŠIĆ, Jasminka PEŠUT (ur.). 2003. *Institucionalizacija Ženskih studija u Hrvatskoj – akcijsko istraživanje*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- BATINA, Klementina. 2018. *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- BEAUVOIR, Simone de. 2016. *Drugi spol*. Zagreb: Ljevak.

- BENDERLY, Jill. 1997. Feminist movements in Yugoslavia, 1978–1992. U *State-Society Relations in Yugoslavia 1945–1992*, ur. Melissa K. Bokovoy, Jill. A. Irvine, Carol. S. Lilly, 183-209. Houndmills & London: Macmillan Press.
- BENYOVSKEY, Lucija. 1998. Dobrotvorna gospojinska društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest* 30/1: 73-93.
- BENYOVSKEY, Lucija. 2006. Društvo „Hrvatska žena“. *Marulić: hrvatska književna revija* 5: 747-750.
- BENYOVSKEY Lucija. 2009. Društvo Hrvatska žena i Zagorka. *Hrvatska revija: časopis Matice hrvatske* 2: 124-136.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. 2017. Tijelo roba: transkulturni maskulinitet u autobiografiji Osman-age Temišvarskog (1671-1725). U *Tijelo u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 45. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Ivana Brković, Tatjana Pišković, 45-58. Zagreb: Filozofski fakultet.
- BORŠIĆ, Luka, Ivana SKUHALA KARASMAN. 2022. *Dr. Elza Kučera*. Zagreb: Institut za filozofiju.
- BUTLER, Judith. 2000. *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Prevela Mirjana Paić-Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka.
- CANNING, Kathleen. 2006. *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class, and Citizenship*. Ithaca: Cornell University Press.
- CHAMBERLAIN, Prudence. 2017. *The Feminist Fourth Wave: Affective Temporality*. London: Palgrave macmillan. DOI: 10.1007/978-3-319-53682-8.
- COCHRANE Kira. 2013. *All the Rebel Women: The rise of the fourth wave of feminism*. Guardian Books, Kindle edition.
- DIJANIĆ, Dijana, Mirka MERUNKA GOLUBIĆ, Iva NIEMČIĆ, Dijana STANIĆ. 2004. *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- DOWNS, Laura Lee. 2004. *Writing Gender History*, London – New York: Hodder Arnold.
- DUBY Georges, Michelle PERROT (ur.) 1991-1992. *Histoire des femmes en Occident*. I-V. Pariz: Plon.
- DUGAC, Željko. 2015. *O sestrama, siromašnima i bolesnima: slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*. Zagreb: Srednja Europa.
- ĐURIN, Sanja, Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, Tea ŠKOKIĆ. 2019. Od antropologije žene do rodne ideologije. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 67/2: 231-245. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI1902231D>.
- EAGLETON, Mary (ur.). 2003. *A Concise Companion to Feminist Theory*. Cornwall Blackwell Publishing Ltd. DOI: 10.1002/9780470756683.
- FELDMAN, Andrea. 1999-2000. Posljednjih tisuću godina. Povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest. *Otium* 7-8: 30-37.
- FELDMAN, Andrea (prir.). 2004. *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“ – Ženska infoteka.
- FELDMAN Andrea, Marijana KARDUM. 2020. Predgovor uz objavljivanje knjige Lydije Sklevicky *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa*. U Lydia SKLEVICKY. *Žene*

- i moć. Povijesna geneza jednog interesa.* Uredile Andrea Feldman i Marijana Kardum, 9-15. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Hrvatska sveučilišna naklada.
- GROSS, Mirjana. 1993. „Nevidljive“ žene. *Erasmus* 3: 56-64.
- GROSS, Mirjana. 1996a. *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja.* Zagreb: Novi Liber – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- GROSS, Mirjana. 1996b. Žena-čovjek. *Otium* 4/1-2: 149-155.
- GROSS, Mirjana, Agneza SZABO. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća.* Zagreb: Globus.
- HAAN, Francisca de, Krassimira DASKALOVA, Anna LOUTFI. 2006. *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries.* Budimpešta: CEU Press.
- HAKALOVIĆ, Anela. 2010. Feminizam i postmodernizam: susret ili sukob?. *Novi izraz: časopis za književnu i umjetničku kritiku* 47-48: 62-79.
- HIMMELSTEIN, Jerome. 1986. The social basis of antifeminism. Religious networks and culture. *Journal for the Scientific Study of Religion* 25/1: 1-15. DOI: 102307/1386059.
- HORVAT, Katarina. 2021. *Kućna služinčad u Zagrebu 1880.-1914.* Zagreb: Srednja Europa.
- IVEKOVIĆ, Rada. 1998. Što je to feminizam?. *Kruh i ruže* 9: 36-44.
- IVELJIĆ, Iskra. 2007. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.* Zagreb: Leykam International.
- JALEŽIĆ, Matea, Petra MARINČIĆ (ur.). 2014. *Žene kroz povijest: zbornik radova sa znanstvenog skupa Dies historiae 2012. – Žene kroz povijest održanog 5. prosinca 2012. godine.* Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata. 2008. *Dom i svijet: o ženskoj kulturi pamćenja.* Zagreb: Centar za ženske studije.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, Tea ŠKOKIĆ (ur.). 2004. *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Centar za ženske studije.
- JAMBRIŠAK, Marija. 1885-1896. *Znamenite žene i priče iz poviesti.* Zagreb.
- JANKOVIĆ, Vesna. 2009. Cyberfeminizam između teorije i pokreta. *Socijalna ekologija* 18/1: 5-27.
- JELAVIĆ, Željka, Biljana KAŠIĆ. 1981. O radu sekcije „žena i društvo“. *Revija za sociologiju* 9/3-4: 235-237.
- JURIĆ ZAGORKA, Marija. 1939. *Neznana junakinja.* Zagreb: Tipografija.
- KARDUM, Marijana 2021. „Drage sestre Jugoslovenke“: iluzije o transnacionalizmu Male ženske antante na stranicama *Ženskoga pokreta*. U *Časopis Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, 119-130. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- KAŠIĆ, Biljana. 2002. Is Gender – Women's Destiny? A Postsocialist Perspective in response to Joan W. Scott's article: „Millennial Fantasies – The Future of „Gender“ in

- the 21st Century“. *L’Homme. Europäische Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* 13/2: 271-276.
- KESIĆ, Vesna. 2017. Kako se kalio feminizam: od DRUG-ce žene do Građanke. <https://www.kulturpunkt.hr/content/kako-se-kalio-feminizam-od-drug-ce-zene-do-gradanke> (posjet 2. 1. 2023).
- KNEŽEVIĆ, Đurđa. 2004. Kraj ili novi početak? Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj. U *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, prir. Andrea Feldman, 247-260. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“ – Ženska infoteka.
- KNEŽEVIĆ, Đurđa, Koraljka DILIĆ (ur.). 2001. *Žene i politika. Žene u povijesti – historija bez žena*. Dubrovnik: Ženska infoteka.
- KOČONDA Mira. 1925. O hrvatskoj ženi. *Ženski pokret* 6: 213-220.
- KOČONDA-VODVARŠKA, Mira. 1937. Žene za ilirskog preporoda. *Jutarnji list*, 6. rujna 1937.
- KUHAR, Roman. 2013. In the Name of Hate: Homophobia as a Value. *Southeastern Europe* 37/1: 1-16.
- LEČEK, Suzana. 2006. „Do sada se samo polovica hrvatskog naroda borila“. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.-1941.). *Historijski zbornik* 59: 93-130.
- LODEN, Marilyn. 2017. Why I invented the glass ceiling phrase. BBC 100 Women. <https://www.bbc.com/news/world-42026266> (posjet 1. 10. 2022).
- LÓRÁND, Zsófia. 2020. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Preveo Srđan Dvornik. Zagreb: Fraktura.
- LUETIĆ Tihana. 2002. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I u Zagrebu. *Povijesni prilozi* 22: 167-208.
- MALINOWSKA, Ania. 2020. Waves of Feminism. U *The International Encyclopedia of Gender, Media, and Communication*, 1-7. DOI: 10.1002/9781119429128.IEGMC096.
- MIHALJEVIĆ, Damirka. 2016. Feminizam – što je ostvario?. *Mostariensia* 20/1-2: 149-169.
- MIŠKOVSKA KAJEVSKA, Ana. 2017. *Feminist Activism at War. Belgrade and Zagreb Feminist in the 1990s*. New York – London: Routledge – Taylor & Francis.
- MOHAJAN, Haradhan Kumar. 2022. Four Waves of Feminism: A Blessing for Global Humanity. *Paradigm Academic Press Studies in Social Science & Humanities* 1/2: 1-8. DOI: 10.56397/SSSH.2022.09.01.
- MOSES, Claire Goldberg. 2012. „What’s in a Name?“ On Writing the History of Feminism. *Feminist Studies* 38/3: 757-779.
- NAPIKOSKI, Linda. 2019. Lavender Menace: the Phrase, the Group, the Controversy. ThoughtCo. <https://www.thoughtco.com/lavender-menace-feminism-definition-3528970> (posjet 20. 9. 2022).
- OFFEN, Karen. 1988. Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. *Journal of Women Culture and Society* 14/1: 119-157.
- OFFEN, Karen. 2011. The History of Feminism Is Political History. *Perspectives on History* 49/5: 2-6. [http://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-](http://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on)

- history/may-2011/political-history-today/the-history-of-feminism-is-political-history (posjet 1. 11. 2022).
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. 2005. *Otvaranje privremenog Ženskog liceja i položaj građanskih žena u Hrvatskoj na kraju 19. stoljeća*. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu.
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. 2014. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa.
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. 2020. Yugoslav Women's Movement and „The Happiness to the World“. *Diplomacy & Statecraft* 31/4: 722-744. DOI: 10.1080/09592296.2020.1842064.
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida, Marijana KARDUM. 2019. Mala ženska antanta (1923-1939): mali savez s velikim ambicijama. *Historijski zbornik* 72/1: 111-138.
- PEARCE, Ruth, Sonja ERIKAINEN, Ben VINCENT. 2020. „TERF wars: An introduction“. *The Sociological Review Monographs* 68/4: 677-698.
- PEIĆ ČALDAROVIĆ, Dubravka. 1996a. Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 29: 273-287.
- PEIĆ ČALDAROVIĆ, Dubravka. 1996b. *Ženska profesionalna udruženja u Hrvatskoj 1918-1941. godine. Prilog istraživanju društvenog položaja žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova*. Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- PERROT, Michele. 2009. „Moja“ povijest žena. Prevela Vesna Čaušević Greho. Zagreb: Ibis Grafika.
- POTTER, Jane. 2006. Valiant heroines or pacific ladies? Women in war and peace. U *The Routledge History of Women in Europe Since 1700*, ur. Deborah Simonton, 259-299. London – New York: Routledge.
- RAJKOVIĆ PEJIĆ, Ana. 2021. *Dugi ženski marš: položaj radnica i ženski aktivizam u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova*. Zagreb: DAF.
- RAMET, Sabrina (ur). 1998. *Gender Politics in the Western Balkans Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. Pennsylvania: Penn State University Press.
- RAMPTON, Martha. 2015. Four Waves of Feminism. <https://www.pacificu.edu/magazine/four-waves-feminism> (posjet 1. 10. 2022).
- ROSE, Sonya O. 2010. *What is gender History?* Cambridge: Polity Press.
- RUMENJAK, Natalija. 1999-2000. Povijest žena u hrvatskoj historiografiji. *Otium* 7-8: 27-29.
- RUPP, Leila J. 2010. Constructing internationalism. The case of transnational women's organisations 1888-1945. U *Globalizing feminisms 1789-1945*, ur. Karen Offen, 139-153. London – New York: Routledge.
- RUPP, Leila J. 2011. „Transnational Women's Movements“. *European History Online (EGO)*. <http://www.ieg-ego.eu/ruppl-2011-en> (posjet 15. 10. 2022).
- SCOTT, Joan Wallach. 2003. *Rod i politika povijesti*. Prevela Marina Leustek. Zagreb: Ženska infoteka.
- SHRAGE, Laurie 1989. Should Feminists Oppose Prostitution. *Ethics* 99/2: 347-361.

- SKLEVICKY, Lydia. 2020. *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa*. Uredile Andrea Feldman i Marijana Kardum. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Hrvatska sveučilišna naklada.
- SMITH, Bonnie G. 1998. *The Gender of History: Man, Women, and the Historical Practice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SMITH, Bonnie G. 2013. *Women's Studies: the basics*. London, York: Routledge.
- SMITH Crocco, Margaret. 1997. Forceful Yet Forgotten: Mary Ritter Beard and the Writing of History. *The History Teacher* 31/1: 9-31.
- STOLIĆ, Ana. 2018. Ženska i rodna istorija i feministička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata. U *Feministička teorija je za sve*, ur. Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević, 41-57. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu – Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- ŠARIĆ, Josipa. 2022. The #MeToo movement's manifestation in Croatia: engaging with the meaningfulness of transnational feminist solidarity. *Transnational legal Theory* 13/1: 81-104. DOI: 10.1080/20414005.2022.2081908.
- ŠINKO, Marjeta. 2018. Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj. *Političke analize* 33/34: 44-49.
- THÉBAUD, Françoise. 1998. The Great War and the Triumph of Sexual Division. U: *A History of Women in the West*. Sv. V: *Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, ur. Georges Duby, Michelle Perrot, preveo Arthur Goldhammer, 21-75. Cambridge, Mass.; London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- WOOLF, Virginia. 2003. *Vlastita soba*. Prevela Iva Grgić. Zagreb: Centar za ženske studije.
- YUVAL-DAVIS, Nira. 2004. *Rod i nacija*. Prevela Mirjana Pajić Jurinić. Zagreb: Ženska Infoteka.
- ZIMA, Dubravka. 2022. *Djevojka u gradu: djevojaštvo u 19. stoljeću*. Zagreb: Naklada Ljevak
- ŽUPAN, Dinko. 2009. Foucaultova teorija moći i kritika pojma rod. *Časopis za suvremenu povijest* 41/1: 7-24.
- ŽUPAN, Dinko. 2013. *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek – Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonski Brod.

Women's History Surfing the Waves of Feminism

The article analyzes the entangled history of feminism and women's history over the long period from the emergence of feminist thought to the challenges and changes of the 21st century. Based on the concept of four waves of feminism, the paper is organized into four separate chapters that show the development of feminism, women's history, Croatian feminism, and finally the history of women in Croatia in each phase, while seeking continuities and discontinuities, links and points of divergence. It concludes that women's history and feminism are intertwined at the theoretical, social and cultural-political level. They open and consider similar questions, and borrow patterns, terminology and arguments from each other. They were supported, conceived and implemented by the same circle of women and men, especially in the second wave, which played a key role in the creation and representation of contemporary feminism. During the third wave, there is a separation of the activist and theoretical aspects of feminism, as well as the emancipation of women's history from its status as a political tool of feminism. However, the emergence of the fourth wave has shown that feminist criticism of society is not exhausted, nor is its connection to women's and gender history. Feminism in Croatia developed simultaneously as an indigenous and imported concept. Although feminist ideas undoubtedly come from Western countries and we can follow similar trends in Croatian and global feminism in each wave, they were also implemented and adapted to local political and social circumstances and needs: national movements, socialism, war, transition or European integration. Finally, women's history in Croatia developed in accordance with the achievements of local feminism, historiography and socio-political circumstances. Numerous similarities with general trends can be traced: a closer intermingling with the women's movement and feminism, political engagement during the first and second waves, and the heterogeneity of approaches and themes since the end of the 20th century. However, the dynamics of its development, choice of topics and popularity were also determined by political context.

Keywords: feminism, women's history, gender history, women's movement

Ključne riječi: feminizam, ženska povijest, rodna povijest, ženski pokret

Ida Ograjšek Gorenjak
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
iograjse@ffzg.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

54

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Gost urednik / Guest Editor

Branimir Janković

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

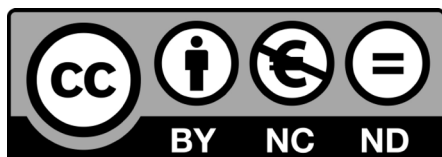
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.